

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра
Довженка

Навчально-науковий інститут філології та історії

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 РОКУ: ПРИЧИНИ, ПОДІЇ,
ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Виконав:

Аторін Денис Миколайович
студент 64-І групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
В. С. Прокопчук

Допущено до захисту:

«___»_____ 2023 р.

Завідувач кафедри

_____ А. П. Гриценко

Дата захисту: « ___ » _____ 2023 р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

Глухів 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ	6
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження	6
1.2. Російсько-шведське протистояння та Україна напередодні Полтавської битви 1709 р.....	7
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	32
2.1. Підготовка до бою, учасники. їх військова міць	32
2.2. Хід подій Полтавської битви 1709 р.....	46
2.3. Значення Полтавської битви та її вплив на подальший розвиток дій в історії України	58
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	66
3.1. Сучасні методичні підходи до вивчення теми на уроках Історії України в ЗЗСО.....	66
3.2. Аналіз авторської розробки та рекомендації щодо використання наочності та історичних джерел при викладанні теми «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» у 8 класі.....	69
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	93
ДОДАТКИ	99

ВСТУП

Актуальність. Полтавська битва має велике значення як «точка біфуркації», яка кардинально змінила історичний розвиток України, Росії та Швеції, а також вплинула на розвиток подій у ряді європейських країн. Тому дослідження цієї події не повинно обмежуватися вивченням суто військових питань, таких як стратегія та тактика, чисельність військ, кількість артилерії тощо. Це складне та багатогранне явище, яке потребує комплексного аналізу в усіх його аспектах. Полтавська битва не лише була наслідком об'єктивних та суб'єктивних чинників, але й стала важливим фактором, який вплинув на подальший розвиток України у різних сферах життя, таких як політика, соціально-економічний розвиток, духовне життя, культура, ідеологія тощо. Тому для дослідників важливо розкрити передумови та чинники, що сприяли результату битви, а також її наслідки для історії України та вплив на її майбутній розвиток.

Нині Україна переживає складні часи, пов'язані з війною. Наша держава все більше відсторонюється від культури та науки країни агресора, розкриває правду на ті чи інші події у своїй історії з точки зору саме України. Нажаль, існує досить багато досліджень, які характеризують Полтавську битву як перемогу для Російської імперії, не зважаючи на наслідки для українських земель. Тому так важливо сьогодні здійснити нове дослідження цієї історичної події, позбавившись від імперських міфів.

Об'єкт: суспільно-політичне становище Гетьманщини на початку XVIII ст.

Предмет дослідження: Полтавська битва 1709 р. та її значення.

Мета: на основі комплексного аналізу, узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних матеріалів і джерел дослідити причини, події та значення для подальшого розвитку України Полтавської битви 1709 р..

Завдання:

- визначити передумови Полтавської битви 1709 р. та становище українських земель напередодні;

- охарактеризувати хід подій битви та її основні результати;
- розкрити значення Полтавської битви та її вплив на подальший розвиток дій в історії України;
- проаналізувати авторську розробку уроку та надати рекомендації щодо використання наочності та історичних джерел у 8 класі при вивченні теми «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 р.».

Хронологічні рамки дослідження: охоплюють період від жовтня 1708 р. до 27 червня 1709 р. Нижня межа обумовлюється часом, коли Гетьманщина стала театром бойових дій Північної війни, внаслідок вторгнення шведських військ на її територію. Верхня межа визначена 8 липня 1709 р. (за старим стилем), днем, коли шведсько-українське військо після втечі з поля Полтавської битви потрапило в полон до російського командування. Варто відзначити, у зв'язку з аналізом причин Полтавської битви, становища Гетьманщини напередодні Північної війни, наслідків програшу армії Карла XII та Івана Мазепи, у дослідженні наявні сюжети які опускають хронологічні межі до кінця XVII ст. та піднімають до середини XVIII ст. з огляду на те, що політичні та соціально-економічні наслідки Полтавської битви відчувалися в Гетьманщині не лише безпосередньо після її завершення, але й ще упродовж тривалого часу.

Територіальні межі охоплюють територію Гетьманщини, що за військовим і адміністративно-територіальним устроєм поділялася на 11 полків: Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський, Прилуцький, Полтавський та Могилівський. Окреслена територія стосується сучасних меж Полтавської, Харківської, Сумської, Чернігівської, Київської областей.

Методологічною основою роботи є використання загально-логічних методів аналізу і синтезу, узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу. Із методів, що є загальнозначущими для історичного пізнання задіяні також проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний.

Апробація результатів дослідження:

– участь у Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні питання дослідження вітчизняної історії та викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ» (Глухів, 17 листопада 2022 р.) з публікацією тез доповіді «Полтавська битва 1709 р.: причини переходу Мазепи на бік шведів»;

– публікація статті у збірнику наукових праць студентів «Студентські історичні студії. Випуск 9» на тему «Полтавська битва в історії України»;

– участь у Всеукраїнській інтернет-конференції «Глухівські історико-філософські читання пам'яті Валерія Белашова, Мечислава Заремського, Віктора Заїки та Юрія Коваленка» (Глухів, 20 квітня 2023 р.) з доповіддю «Дослідники проблематики Полтавської битви 1709 р. та її роль в історичній долі України, Швеції та інших держав»;

– публікація тез у збірнику XI Всеукраїнських науково-педагогічних читань молодих учених і здобувачів освіти іноземними мовами «The 21st Century Challenges in Education and Science» (Глухів, 20-21 квітня 2023 р.) «Consequences of the Battle of Poltava in 1709 for Ukraine and the world»;

– участь у II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» (Глухів, 28 листопада 2023 р.) з публікацією тез «Російсько-шведське протистояння та Україна напередодні Полтавської битви 1709 р.».

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що її основний матеріал та результати можуть використовуватись та застосовуватись вчителями історії на уроках історії України у ЗЗСО, при вивченні історії України у вищих навчальних закладах, при написанні рефератів, курсових, дипломних робіт.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи складає 107 сторінок.

РОЗДІЛ 1

НАПЕРЕДОДНІ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Історія Полтавської битви, її передумови та наслідки була темою наукових досліджень багатьох українських та іноземних істориків. У більшості, дослідники вивчали Полтавську битву 1709 р. у контексті Північної війни, військової історії України, Російської імперії, Швеції. Проте, історія Полтавської битви виступала і окремою проблемою наукових розвідок, включаючи дисертації, монографії та наукові статі.

Після здобуття Незалежності, українські вчені стали ретельно аналізувати історичну подію Полтавської битви з погляду її впливу на Гетьманщину, її інтереси та видатні особистості. Ґрунтовно дослідила історію Полтавської битви Л. Скрипник у дисертації «Полтавська битва 1709 р: причини, хід та історичне значення для України» (2009) [44]. У науковій праці здійснено дослідження історичних обставин конфлікту між Московським царством та Швецією та становище України перед важливою Полтавською битвою, проведено аналіз стратегічних планів Карла XII, Івана Мазепи та Петра I, висвітлено їхні переваги та недоліки, описано хід та характер подій у 1709 р., розглянуто події Полтавської битви та її результати. У дисертації особлива увага приділена аналізу характеристик тактики воюючих сторін, розміру та розташуванню військ. Л. Скрипник вивчила суспільно-політичні та соціально-економічні наслідки битви для Гетьманщини, дослідницею встановлено, що дії гетьмана І. Мазепи затримали заплановані заходи Петра I щодо обмеження автономії України.

На увагу заслуговує праця О. Сокирка «Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 року» (2009) у двох частинах [49, 50]. Перша частина книги охоплює передісторію Великої Північної війни, участь українського війська в ній, передумови Полтавської битви і характеристику

сил шведської армії. У другій частині книги подається аналіз військ українських гетьманів, російської армії, детальний огляд основних етапів Полтавської битви, яка відбулася 27 червня 1709 р., та її наслідки.

Причини, хід подій та наслідки Полтавської битви розкриті у публіцистичних дослідженнях О. Згурського [20], О. Сокирка [48], В. Станіславського [51], С. Шевцової [56], Л. Шендрик [57] та інші.

На увагу заслуговують публікації Т. Чухліба [54, 55], зокрема у статті «Полтава. Український рахунок» [54], відкриває сутність російського міфу, який створювався на користь імперських амбіцій, пов'язаних з цією історичною подією.

Вивченням історії Полтавської битви займалися історики української діаспори. Зокрема роботи О. Оглоблина [36] та Т. Мацьківа [30] фокусуються на періоді гетьманування Івана Мазепи та подіях Полтавської битви, включаючи докладний опис битви, питання передумов та наслідків.

Історіографія Полтавської битви складалася протягом століть, і її оцінки можуть варіюватися в залежності від країни та часу написання. Однією з основних історіографічних позицій є російська точка зору, яка розглядає перемогу під Полтавою як важливий етап в формуванні Російської імперії та в окресленні впливу держави в регіоні. Оцінки Полтавської битви істориками західних країн різняться. Деякі історики виділяють її як переломний момент у Великій Північній війні, який призвів до послаблення впливу Швеції в Європі. Інші можуть підкреслювати значення битви як катастрофічної для Швеції події, що визначила подальший хід її історії.

1.2. Російсько-шведське протистояння та Україна напередодні Полтавської битви 1709 р.

Російсько-шведське протистояння та події перед Полтавською битвою 1709 р. становлять важливий етап Великої Північної війни (1700-1721), що відбувалася між великими європейськими державами. Основні сторони

конфлікту були Російська імперія під командуванням царя Петра I та Швеція під керівництвом Карла XII.

На початку XVIII ст. Російська імперія переживала період розбудови та реформ під проводом Петра I. Петро визначив для себе завдання захоплення прибережних територій Балтійського моря, контроль над якими забезпечив би країні зручний доступ до морських шляхів та розвиток торговельних зв'язків. Однак Швеція володіла значним впливом в регіоні та контролювала ключові території, такі як Латвія та Естонія. Початково Карл XII успішно протистояв російській армії, однак у 1709 р. відбулася поворотна подія – Петро I розгромив шведську армію в Полтавській битві [55, с. 23].

Основною передумовою Полтавської битви став початок Північної війни. Вона, в свою чергу, розпочалася через те, що шведське панування у Північній Європі почало оспорюватися. З 1613 по 1617 рр, за правління видатного полководця Густава Адольфа, королівськими військами було відвойовано данську провінцію Кальмар, а також Інгрію та Калерію, які були захоплені під час московської Смути. Через чотири роки у поляків було відібрано Ригу – один з найбільших прибалтійських портів.

Після проведеної реорганізації армії, флоту, фінансової системи та системи державного управління, Швеція створила підґрунтя для подальших завоювань. Після завершення Тридцятилітньої війни, авторитет країни значно зріс, і тепер вона визнавалася найсильнішою протестантською державою в Європі. Нові перемоги шведської армії призвели до здобуття контролю над прибалтійськими землями та контролю над гирлом ріки Одер, відкриваючи шлях для подальшого захоплення німецьких земель на Північному узбережжі.

З часом шведська монархія розпочала пошук нових союзників, щоб розширити свій вплив у Центрально-Східній Європі. В планах Стокгольму передбачалася експансія на нові території, починаючи з Речі Посполитої. Одночасно велике хвилювання викликала діяльність Московії, яка досягла серйозних успіхів на сході в районі польсько-литовського кордону у 1654-1655 рр. Після зникнення Османської загрози в Європі, важливою стала

пропозиція Бранденбурга про відкриття шляху до Балтійського моря. Курфюрст Фрідріх III Бранденбурзький запропонував Петру I брати участь у розділі територій, які були захоплені Швецією в Прибалтиці. Усе це відіграло важливу роль у наближенні військового конфлікту [59].

Така зміна зовнішньо-політичного балансу призвела до того, що шведська монархія визначилась із спільником – ним стала молода українська держава – Козацький гетьманат. Тож у серпні 1655 р. Богдан Хмельницький уклав Антипольський союз із королем Карлом X Густавом. У першій Північній війні (1655-1660) взяв участь корпус полковника Антона Ждановича. Двадцять тисяч козаків, спільно з угорськими військами дійшли до Кракова. Результатом цієї війни став Олівський мир 1660 р., за яким польські монархи відмовлялись від зазіхань на шведський престол, за яким закріплювалися естляндські та ліфляндські провінції.

Північна війна, яка, до речі, стала найбільшим конфліктом після Тридцятилітньої війни, мала свої передумови і причини. В Північно-Східній Європі було відчутне невдоволення шведським пануванням. По-перше, Данія втратила провінцію Сконе, а по-друге, Річ Посполита претендувала на Ліфляндію. До цього додається династійна ворожнеча, яка посилювала конфлікт [38, с. 102].

Але всі ці держави розуміли, що їм потрібна підтримка, щоб протистояти Швеції у відкритому конфлікті. Тим часом Москва спочатку не виражала бажання вступати в конфлікт із шведами з метою повернення втрачених територій, таких як Інгрія та Карелія. Однак ряд подій значно змінив цю ситуацію.

Після зникнення Османської загрози в Європі, важливою стала пропозиція Бранденбурга про відкриття шляху до Балтійського моря. Після укладення миру з Туреччиною в серпні 1700 р. цар Петро I разом із союзниками – Польщею, Данією і Саксонією – оголосили війну Швеції, щоб захопити на узбережжі Балтійського моря стратегічні шведські території. Курфюрст Фрідріх III Бранденбурзький запропонував Петру I брати участь у

розділі територій, які були захоплені Швецією в Прибалтиці. Усе це відіграло важливу роль у наближенні військового конфлікту.

Його повноцінним початком стала облога Риги у 1700 р. саксонськими військами. Рига належала шведській короні. У свою чергу, війська Данії висадилися у Голштинії, яка була союзною Швеції. Однак якимось чином зробити велику загрозу чи суттєво вплинути на хід війни Данії не вдалося. Через повільність та незграбність у своїх діях, наступ йшов не дуже гарно, натомість король Карл XII, якому на той час був лише вісімнадцятий рік, направив до Копенгагену 20-тисячне військо. Оскільки сил для супротиву у данців там не було, місто опинилося під загрозою знищення. Тому у серпні 1700 р. між Швецією і Данією було підписано мирний договір, за яким передбачався вихід останньої із війни [21, с. 150].

Карл XII (1682 – 1718) був королем Швеції з 1697 по 1718 рр. і представником Пфальцської династії. Він був сином данської принцеси Ульрики Елеонори і короля Карла XI. У віці одинадцяти років Карл втратив свою матір і отримав освіту під батьківським наглядом. Його світогляд сильно вплинув його духовний наставник, єпископ Ерік Бенцеліус, що відзначався надзвичайною побожністю. Карл відзначався раннім інтересом до військових справ, і його життєвий стиль був аскетичним і спартанським. Після смерті батька у весну 1697 р. і короткого регентського періоду, який було скасовано за допомогою впливових радників Карла, таких як Ларс Валенштедт і Карл Піпер, Карл став королем. Його правління відзначалося спробою встановлення абсолютної монархії, коли король намагався уникнути впливу дворянських фракцій і парламенту - риксдагу, який було часом призупинено. Крім того, Карл відмовився від шлюбу, який відповідав династичним стратегіям його роду, і намагався вести самостійну зовнішню політику [22, с. 230].

Від початку Великої Північної війни (1700-1721) і до кінця свого життя король перебував у воєнних виправах та на чужині, прагнучи зберегти й посилити позиції Швеції на європейській арені. Після переможних кампаній у Ліфляндії (1700), Польщі та Саксонії (1701-1707), а також нещасливої

Полтавської битви (1709) Карл XII опинився у вигнанні в Бендерах, де знаходився до 1714 р., безуспішно намагаючись утворити велику антиросійську коаліцію. Переконавшись у марності своїх зусиль, король інкогніто повернувся до Швеції, аби продовжити війну. Проте за час його відсутності країна змінилася — вона вже була виснажена фінансово та економічно. При дворі зростало невдоволення авантюрою й небезпечною, з точки зору можновладців, воєнною політикою короля, яке посилювалося внаслідок кількох невдалих експедицій у Норвегію в 1715 – 1717 рр.. Карл XII загинув при облозі фортеці Фредрикстен у листопаді 1718 р. [49, с. 34].

У той час облогу Риги було знято, король Август II повернувся до Польщі. А вже через два дні після підписання мирного договору між Швецією та Данією, Москва оголосила війну Швеції. Таким чином була взята в облогу Нарва – один із важливих пунктів шведів у Північній Прибалтиці. Але, тим не менш, маючи чисельну перевагу, російська армія була розбита і відкинута у листопаді 1700 р. У короля Карла XII фактично був лише один ворог – польський король Август II, який шукав підтримку серед магнатів. Проте війна, здається, тільки починалася, а не закінчувалася.

Нова політика Москви, яка суттєво відрізнялася від попередньої, хвилювала гетьмана та козацьку старшину. Раніше війни, які вела Москва, хоч і відповідали певним інтересам української сторони, наприклад, операції в Причорномор'ї, у яких українська сторона грала важливу та навіть вирішальну роль, тепер вони розгорталися на великій відстані від українських земель. Участь у такій війні стала не вигідною для українського козацтва. Практично, вони ставали заручниками у геополітичній грі, де їхня доля перетворювалася на щось подібне до розмінної картки [36].

Петро I вже до утворення антишведського союзу прагнув розпочати війну швидше, бажаючи захопити ліфляндські землі перед Августом II. У той час російському вступу до війни дуже потрібні були данці, щоб відволікти увагу від шведів. Але розгром Нарви показав, що московська держава не має готовності воювати. Кордони виявились оголеними, а армія потребувала

віднови та перебудови, бо без цього неможливо було відновити баланс у прибалтійських воєнних діях.

Слід також зауважити на характер відносин між Гетьманщиною та Московським царством. Закладений Переяславською угодою 1654 р., у другій половині XVII ст. він суттєво змінився. За цією угодою, козацька держава отримувала адміністративно-політичну автономію – маючи вагомі права у зовнішньо-політичній сфері, а також власний суспільно-політичний та адміністративно-територіальний устрій, фінансову систему, законодавство та збройні сили. Тим не менше, Москва розглядала цю угоду через призму імперського самодержавства і вважала її першим кроком до встановлення повного політичного контролю над козацькою державою [49, с. 13].

Руїна, яка розгорнулася в другій половині XVII ст., сильно негативно позначилася на відносинах між Гетьманщиною та Московією. Внутрішня нестабільність та зовнішні втручання, особливо під час масштабного розділу територій у Центрально-Східній Європі, призвели до того, що козацька держава втратила свою активну роль в міжнародних відносинах, а її землями торгували всі, хто мав інтерес у поділі. Козацькі еліти намагалися використовувати конфлікти інтересів між сусідніми державами на свою користь, але вони не змогли відновити цілісність територій держави. Підписання Андрусівського перемир'я у 1667 році та Вічного миру у 1686 році між Річчю Посполитою та Московією стали вирішальними у розділі земель козацької держави. Таким чином, Москва отримала повний контроль над козацькою автономією [49, с. 14; 31, с. 110].

Ситуація в Україні залишалася надзвичайно напруженою. Росія постійно порушувала домовленості 1654 р. і все більше та більше ламала права козацтва. Україна поступово губила свою незалежність і втягувалася в політику Москви, яка розглядала Гетьманщину як власну територію. На фоні зовнішніх воєн у країні наростала соціальна та економічна напруга. Трагедія Мазепи полягала в тому, що, не дивлячись на чітке розуміння інтересів України, він був змушений виконувати вимоги Москви у її дипломатичних та військових кампаніях.

Примусова участь Мазепи в політиці царя призводила до того, що він став непопулярним серед козацької старшини і зазнавав звинувачень в українському суспільстві за «промосковську орієнтацію». Люди порівнювали своє сучасне життя з тим, що було «під поляками», і називали Мазепу «вітчимом» України. Ця опозиція старшини та суспільства обмежувала можливості гетьмана і змушувала його усамітнюватись, затаюючи свої плани [36].

На порозі Північної війни устрій Гетьманщини та її структура зберігали елементи, що були встановлені під час Козацької революції середини XVII століття. Елементи військової демократії визначали той часовий політичний режим Гетьманщини: рішення ухвалювалися колективно на загальних радах, і більша частина урядників обиралася. Козацька верства залишалася творцем соціального та економічного побуту країни. Вона виступала речником державотворення, політична та військова еліта поповнювалися її представниками, нею ж визначалось правове поле.

Структура станової республіки наслідувала традиції реєстрового та запорозького козацтва. Територія держави Гетьманщини була поділена на десять полків: Київський, Лубенський, Гадяцький, Ніжинський, Миргородський, Переяславський, Прилуцький, Полтавський, Стародубський і Чернігівський. Полки склалися із сотень і, одночасно, представляли собою і адміністративно-територіальну одиницю і військову частину [1, с. 54].

У Гетьманщині вся влада – військова, законодавча і цивільна - була концентрована в руках гетьмана. Гетьман обирався довічно Генеральною радою і затверджувався на посаді московським царем з кінця XVII століття. Генеральна рада, у свою чергу, включала представників козацької верстви і відігравала ключову роль в політичному житті Гетьманщини. Ця рада була відповідальна за вибори гетьмана, ухвалення договірних статей, підписання мирних договорів, та приймала іноземних послів. Проте через різноманітність поведінки середнього та дрібного козацтва, яке схильне до стихійності та погано підпорядковується, рада стала менше активно збиратися.

У той період Рада старшин набула більшого впливу. Вона визначала кандидатів на посаду гетьмана, вела перемовини з іноземними державами та планувала військові кампанії. Учасниками Ради старшин були сотники, представники духовенства, полковники та лідери міст [1, с. 55].

Генеральна військова канцелярія була основним органом управління. Вона була сформована на початку Козацької революції і поступово стала важливою установою, відповідною за видання ключових державних актів у сфері управління, військових питань, дипломатії та міжнародних відносин.

Паралельно із Генеральною військовою канцелярією виник і Генеральний військовий суд – орган судочинства, який підпорядковувався гетьману та генеральному військовому судді. Судом розглядалися справи полкової та генеральної старшини, а також апеляції судів нижчих інстанцій.

У свою чергу, полки керувалися полковниками та полковничою старшиною. Посада полковника була виборною, з часом стала призначатися гетьманом. Полковник одночасно головував військовою, судовою та цивільною адміністрацією у своєму полку. Допомогали йому у цьому – осавул, хорунжий, суддя так полковий обозний [8, с. 312].

Реформи Петра I, а також зміна орієнтації з півдня на північ змінили становище Гетьманщини. Вступ у Північну війну означав кардинальні заходи для змін політичного устрою – і саме тоді стало зрозуміло, ким бачить Москва Гетьманщину – лише військом, яке не відрізнялось від інших, наприклад слобідських чи донських козаків.

Українські козаки поступово ставали частинами загонів та об'єднань із іншими військами і виконували допоміжні завдання, такі як розвідка та комунікація. Козацькі війська були включені до складу не лише російських, але й саксонських та польських відділів. Раніше такого не спостерігалось. Відношення до українського козацтва було дуже негативним: офіцери, як російські, так і іноземні, знімали з них трофеї, харці, навіть коней. Їх до битв козаки мало змогу приймати участь в рейдах чи невеликих сутичках; замість цього їх використовували для утримання пікетів, караулів та поштових

станцій. Заради нестачі постачань для нових підрозділів, козаки дуже страждали від виснаження.

Важливо відзначити, що тактика козацького війська відрізнялася від тактики війська московського. Вона була розроблена під час війни з Османською імперією і базувалася на атаках легкої кінноти, за якою розташовувались піхотні формування, захищені від тилу відвозами та артилерією. Така тактика передбачала, що табір міг бути швидким і відіграв роль під час битви лише в підтримці кінноти. Але в нових обставинах козацька кіннота майже не брала участі в боях [23, с. 318].

Проблеми, однак, виникали не тільки на полях боїв. Козацька старшина кожен день стикалася із московськими урядовцями, а також іноземними офіцерами. Українська специфіка ними взагалі не сприймалась, слабо розумілась – і через це виникало безліч конфліктів, а самі урядовці та офіцери вдавались до зловживань. Дедалі частіше українськими полками ставили командувати російський генералітет – і це призводило до розповсюдження московської влади на інші сфери життя Гетьманщини. І саме це стало базою для створення російських військово-адміністративних органів, які керували частинами Гетьманської держави централізовано.

Слід відзначити, що з другої половини XVII століття військовими справами Гетьманщини опосередковано керував Малоросійський приказ Московської держави, але цей орган майже не брав участі у розв'язанні воєнних питань. Також українські війська практично не використовувалися, тому гетьманська влада мала практично повний контроль над ними [49, с. 15].

Проте, з 1701 р., загальним органом, який керував російськими військами, став Приказ військових справ. Воєводи та коменданти фортець отримали його розпорядження, що означало ще більше втручання у внутрішні справи Гетьманщини. Однак для повного контролю над українськими військами цього було недостатньо. Московські органи місцевої влади не були пов'язані між собою у своїй діяльності і часто потребували підтвердження від царя.

У 1706 році було створено так звану Українську дивізію, яка була складовою частиною російського війська. До її складу входили полки Слобідської України та Лівобережної Гетьманщини. Командира призначав указом цар, під час походів командир брав на себе управління всіма полками українського війська, а також російськими частинами, які знаходилися в Гетьманщині. Незважаючи на чітку політику, спрямовану на усунення гетьмана та старшини від керівництва козацьким військом, їх контроль залишався значним. Цьому сприяло декілька аспектів, а в першу чергу – залежність від забезпечення фінансами та провізією. Уряд Московії на той час не міг утримувати полки козацького війська [49, с. 17].

Окрім проблем, пов'язаних з військовою справою, з'являлося дедалі більше причин, які непокоїли у контексті майбутнього козацької держави. В оточенні московського царя, плани по ліквідації козащини як стану почали з'являтися ще у 1703 р. і планувалося це або після смерті Івана Мазепи, або навіть після його усунення від влади. Планувалося перетворити козащину на регулярні війська, або взагалі відселити їх на Схід Московії.

Організаційні реформи Московії 1707 р. призвели до створення російських адміністративних структур, які не підкорялися гетьману. Через це українська еліта була змушена почати чинити опір – бо після створення Української дивізії та зосередження віток управління у руках київського воєводи ставало чітко зрозуміло, що гетьманат може втратити контроль над військом, а потім і державою – і це з урахуванням того, що військо для козацької держави з часів Богдана Хмельницького було основою. Загроза такій традиційній формації військовою устрою розцінювалася українською верхівкою як небезпечну можливість змін у цілковитій моделі влади, суспільному та соціальному устрою [26, с. 312].

У 1702 р. на Правобережжі розгортається повстання під керівництвом Семена Палія. Саме в цей період війська короля Швеції Карла XII наступають на Польщу. Використовуючи цю обстановку, Мазепа переконує царя дозволити йому окупувати Правобережжя. Таким чином, обидві частини

Наддніпрянської України знову об'єднуються під владою одного гетьмана. Мазепа придушує повстання та, за згодою Петра I, висилає Палія до Сибіру.

У період з 1702 по 1704 рр. Карл XII, король Швеції, завдав декілька поразок армії польського короля Августа II, який був союзником з саксонцями. Це спричинило внутрішні конфлікти та боротьбу за владу в Речі Посполитій. Станіслав Лещинський був обраний новим королем після того, як Август II був знятий з трону, але прихильники Августа II утворили Сандомирську конфедерацію та спробували повернути його на трон [49, с. 55].

Московський цар, бажаючи завадити просуванню шведських військ і підтримати Августа II, віддав наказ Івану Мазепі вступити на територію Речі Посполитої. Мазепа та козаки перейшли через Дніпро, зайняли різні міста на Правобережній Україні, включаючи Білу Церкву, Тернопіль і Бердичів. Через це Карл XII покинув Львів та вирушив на Варшаву. На початку 1705 р. шведи планували захопити Руське воєводство, чому перешкодила російська армія та 40-тисячний корпус гетьмана Мазепи, які на той момент досягли Зборова, переправились через Серет та рушили на Львів. Наприкінці серпня 1705 р. корпус рухався маршрутом Магерів-Потилич-Рава Руська-Угнів-Томаш і 7 листопада дійшов до Замостя. Наприкінці 1705 р. обидві армії – російська та шведська – значно втратили швидкість пересування. Командування росіян та об'єднаних поляків і саксонців вирішили, що це – завершення кампанії, але у грудні 1705 р. Карл XII почав наступ у район Гродна та блокував війська союзників. Для останніх, це була несподівана облога.

На початку XVIII століття перед Петром I стояли складні завдання забезпечення західних кордонів Російської імперії та допомоги гродненській армії в умовах військового конфлікту. Гетьману Мазепі доручено зібрати велику кількість кінного війська та допомогти зупинити шведську армію, яка загрожувала лівому фланзі Російської імперії.

У той же час в Гетьманщині виникли проблеми через переміщення великої кількості російських полків на ці території, що спричинило великі економічні труднощі для місцевого населення. Це призвело до незадоволення

та невдоволення політикою Московії на землях Гетьманщини. Цар пред'являв до українців шалені вимоги під час війни. Замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів українці змушені були воювати проти шведської армії в далекій Ліфляндії, Польщі та Литві. До козацького війська іноземні старшини ставилися зневажливо, бо вважали гіршим. Загальне невдоволення козацтва політикою Петра I остаточно підштовхнуло Мазепу до пошуку іншого покровителя.

У 1708 р. вся Україна була окупована московитами, які грабували будинки, православні церкви, вбивали українців. Порушивши всі домовленості, Петро I знищив українську армію, перетворивши козацькі полки на драгунські. Була припинена зовнішня торгівля. Стало зрозуміло, що Україна найближчим часом втратить свою автономію та стане частиною Московського царства [3].

Без зовнішньої військової допомоги на десятий рік війни Гетьманщина вже не могла воювати самостійно. Щоб утримати Гетьманщину на плаву більш-менш незалежною, будучи в оточенні потужних османі, Москви чи Речі Посполитої, дипломатичного маневрування було недостатньо. Потрібно було будувати державні та військові інституції, які дозволяли час від часу вдарити того чи іншого сусіда, як це робила, наприклад, Пруссія.

Через орієнтацію уваги на захопленні прибалтійських фортець та підтримці Августа II, Московія втратила вплив на ситуацію на землях Гетьманщини. Це дало Мазепі можливість утвердити свою владу, що він і почав робити, по-перше – відсторонивши від влади Семена Палія, фастівського полковника, який не був до нього прихильним. По-друге – опорні пункти були заповнені козаками. Тепер Гетьманат простирався на обидва боки Дніпра і у нього з'являлися шанси повернутися у політичну гру в якості самостійного гравця [11, с. 188].

У січні 1708 р. армія шведів чисельністю у 37.000 війська, із яких 16.200 – піхотинці та 20 700 – кавалеристи – почали форсувати Віслу. Наміром командування було вдарити по московських військах, що стояли за Бугом.

На цих землях Карл XII зіткнувся з дуже недружнім ставленням місцевого населення. Люди покидали свої домівки, а худобу та майно ховали в лісах. Також, були напади на розвідників та фуражирів. Це була дуже несприятлива ситуація для шведського війська. Окрім людських втрат, під час маршу загинуло багато коней, що у свою черг зробило більш важким пересування обозів та артилерії.

Після короткого перепочинку у м. Гродно, до якого Карл XII увійшов 28 січня, шведське військо разом із полками короля Станіслава Ліщинського, продовжили рухатися через Ліпніки й Ольшани на Сморгонь. У цей час, думки щодо характеру подальших військових дій у ставці шведського короля розділилися. Хтось підтримував план звільнення Лівонії від російської окупації, а Карл XII хотів вести наступ вглиб Росії. Його наміром було розбити головні сили московського війська і захопити Москву, таким чином поставити Петру I найвигідніші для себе, умови мирної угоди [49, с. 58].

Справді, зміст тристоронньої польсько-українсько-шведської угоди, укладеної між Гетьманатом, Річчю Посполитою і Швецією, залишається маловідомим та невизначеним, оскільки переговори велися з великими секретами, і королівський архів був втрачений. Проте, історики вивчають доступні документи та свідчення, щоб реконструювати загальну картину цієї угоди.

Основою для цієї угоди був Гадяцький трактат 1658 р.. Згідно з цим трактатом, Україна мала бути включена до Речі Посполитої як Велике князівство Руське з рівними правами. Швеція гарантувала виконання цього договору і була союзником інших сторін, що брали в ньому участь. Крім того, Карл II (Карл XII) Шведський повинен був взяти на себе обов'язок захищати Гетьманщину від російських військ та надати допомогу.

Угода також передбачала вступ шведських залогів до деяких міст, включаючи Гадяч, Полтаву, Батурин, Мглин та Стародуб. Однак, найбільше змінилося після битви під Полтавою, коли Швеція зазнала поразки, і Мазепа разом із шведським королем Карлом XII втекли до Туреччини. Це спричинило

скасування угоди та погіршило становище Гетьманату. У шведського царя були плани, за якими Станіслав Лещинський, придушивши у Польщі опір, який чинили прихильники Августа II, поведе свої війська, разом з корпусом генерала Крассау до України. Там вони об'єднаються з військами Мазепи і розпочнуть наступ на Москву з півдня, а шведська армія, у свою чергу, буде наступати з заходу.

Для забезпечення цієї кампанії були потрібні два допоміжних корпуси по 14.000 тис. чоловік кожний. Перший – корпус генерала Левенпорта, який йшов з Лівонії, щоб з'єднатися з основними силами шведської армії. Другий – корпус генерала Любекера, ціль якого була атака на Петербург з боку Фінляндії, які б скували сили росіян на півночі. Незважаючи на свою чисельність, російська армія не вступала в відкриті лобові сутички із шведами, поступово відступаючи з земель Речі Посполитої. Натомість, військо Петра I розташувалось уздовж усього західного кордону, готуючись відбивати атаки ворога у будь-якому ймовірному напрямку [4, с. 412].

Нарада, яка відбулася в лютому 1708 р. в Бешенковичах, відзначилася пропозицією Мазепи щодо подальших дій і стратегії Карла XII і його союзників в Російській імперії. Мазепа запропонував, що якщо армія Карла XII направиться на Москву, то армія Шереметєва, яка тоді перебувала в Вітебську і налічувала близько 57 000 солдат, відступить до Дніпра. Це дало б можливість зайняти шляхи та перейти до наступу весною.

Однак, якщо Карл XII приєднає до себе війська Левенгаупта і корпус генерала Боура, який стояв біля Риги, то вони могли б переслідувати його та вдарити з тилу. Іншою альтернативою було, що якщо шлях для з'єднання з Левенгауптом пролягав би через Лівонію, то війська Шереметєва пішли б на допомогу Боуру. Таким чином, війська, що залишалися, були б задіяні для оборони, або в Інгрії, або в Україні.

Важливо підкреслити, що Карл XII мав намір продовжити похід вглиб Росії, і генерали не змогли вплинути на його рішення. Після відправлення Карла XII на Росію у березні 1708 р., відбувся подальший розвиток подій, який

спричинив битву під Полтавою та історичні зміни в Російській імперії та на Гетьманщині. У середині червня почався наступ за напрямком річки Березини, через Ігумен та Мінськ. У росіян не було чіткої інформації про те, куди просувається ворог. Вони відійшли до Головчина і зайняли позиції над р. Бабич. Проте, змоги перешкодити наступу шведів виявилися невдалими. Війська розтягнулися вздовж річки на багато десятків кілометрів від центру і так опинилися відрізаними від флангів лісом з болотистими ділянками. Після двох днів обстрілу артилерії, 13 липня, піхота шведів перейшла річку вбід і атакувала центр московських військ. Цей натиск припав на дивізію Репніна, які доволі сильно відбивались, але були розгромлені і відступили зі значними втратами [15, с. 178].

Завдяки успішному штурму Головчина, шведам відкрився шлях до Могилева, який вони зуміли зайняти без бойових дій. Проте військо Карла XII було виснажене та не здатне рухатися далі. З'явилися проблеми з браком коней та провіанту, а сам міст був фактично спалений дотла. Карл XII видав наказ корпусу Левенгаупта – негайно пересуватися до основних сил шведської армії. Похід було призупинено на кілька днів, і шведи залишалися в Могилеві, але Карл XII прагнув якнайшвидше дістатися до Москви. Тому 17-18 серпня шведи переправилися через Дніпро та розпочали рух на південно-східному напрямі.

Іван Мазепа з тривогою спостерігав за цим походом, який з самого початку був повний труднощів. Загрожуючи відрізати російські війська, розташовані в Гірках на Чернігівщині, від Москви, шведи вирішили повернути на південь і направитися до Чиркова. Російські війська відступили в Мстиславль. Цей маневр Карла XII був несподіваним для них, проте вони взяли вигідні позиції під Смоленськом. Декілька разів шведська армія намагалася прорвати оборону, але без успіху [49, с. 38-39].

Спроба Карла проникнути до Москви завершилася невдачею. Тому король вдруге розвернув свої війська та вирушив до Новгород-Сіверського. Північна війна наближалася до Гетьманщини.

Серед оточення гетьмана Мазепи розглядалися дві можливі альтернативи, які можуть вирішити складне становище Гетьманщини: створити «удільне козацьке князівство», що мало б більше автономії та влади для козацтва, або вибрати іншого монарха для Гетьманщини та розвірити зв'язки з Московією. Ці альтернативи відобразили складність ситуації, в якій опинилися козаки та гетьман в цей період.

Перша – «польська» - яка повинна була спиратися на Гадяцький трактат 1658 р.. За ним, Козацький Гетьманат, як Велике князівство Руське ставав повноправним членом оновленої литовсько-польсько-руської федерації.

Друга – «кримська» - передбачала союз із Кримським ханатом, а тим більше – з його сюзереном – Османською імперією [49, с. 50].

Те, як змінилась розстановка сил, після того, як війна перейшла на Правобережну Україну, а також участь армії гетьмана Мазепи у неї, робили більш ймовірним «гадяцький» варіант. Скоріш за все, контакт із Станіславом Лещинським Мазепа зав'язав під час перебування на Волині, а потім, до цих перемовин доєднався і протектор та військовий гарант польського короля – Карл XII. Саме так союз України та Польщі перестав бути двостороннім, з нього почала утворюватися коаліція. Основним противником була Москва.

У 1704 – 1706 рр. бойові дії торкнулися етнічних українських земель – вперше за всю Північну війну. Таким чином здійснилося власне те, що хотів Мазепа – об'єднати воедино обидва береги колись одної Козацької держави. На Правобережжі, обурені воєнними діями люди, утворили сім козацьких полків [53, с. 310].

Остаточо Мазепа вирішив змінити політичний курс після відмови царя захищати Україну від шведського війська. У 1707 р. на нараді в Жовкві Петро I сказав гетьману захищатися як сам може. Цар порушив зобов'язання захищати Україну також і від поляків, що було закладене в основу угоди 1654 р., і Мазепа перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність.

У планах Карла XII не було якихось великих воєнних дій на Лівобережжі козацької держави. Натомість, він планував відпочинок війська, до того ж у

багатому провіантом краю, а також – дочекатися приходу підкріплень із Польщі та Прибалтики. Натомість для гетьмана Мазепи, таке наближення шведів означало тільки одну річ – прихід моменту, коли потрібно робити остаточний вибір. Ускладнення ситуації було ще й через відсутність у Мазепи потрібної військової сили – більша частина козацьких та найманих полків перебувала на інших фронтах.

Гетьман Мазепа вів гнучку дипломатичну гру із російським командуванням. Це дозволило йому сконцентрувати надвірне військо, кілька сотень сердюків та виборні сотні Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків.

Але ситуація ускладнилася в іншому відношенні – зокрема, тим, що переговори Мазепи та Карла XII були конфіденційними. Для середньої верстви старшини та звичайних козаків це було дуже несподіваним, оскільки ця політика була для них віддаленою. Різкі зміни не змусили себе довго чекати – наприкінці вересня 1708 р. поблизу Лісної, корпус Левенгаупта, який надходив на допомогу головним силам Карла XII, був розгромлений росіянами. Шведи, фактично, потрапили в пастку – їх війська були ослаблені і знаходилися в чужій країні [49, с. 53].

До середини жовтня були сподівання, що шведському королю вдасться захопити Сіверщину – в такому випадку можна було б призупинити похід для відновлення сил та подальшого руху на Москву через Калугу та Брянськ. Проте цього не сталося - перед шведською армією рушили загони росіян, які знищували все на своєму шляху - міста, села, переправи та, що найгірше, живлення та фураж. Стародубщина була зруйнована вогнем, подібне спалення поширилося майже на всю Чернігівщину та далі на південь. Ситуація стала критичною і Мазепа вперше вирішив контактувати безпосередньо з Карлом XII.

Карл XII, прямуючи до Москви, 8 жовтня 1708 р. повернув на територію України. Мазепа перейшов на бік шведів сподіваючись запобігти спустошенню земель. За ним йшло близько 3 тисяч козаків і членів старшини.

Умови приєднання українців до Карла були викладені в підписаному навесні 1709 р. пакті. За надання військової допомоги й провіанту Карл обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру із царем до повного звільнення держави з-під влади Московії та відновлення давніх українських прав. Значною групою українського населення, яка стала на бік Мазепи, були козаки. Вони заплатили високу ціну за це рішення. Зокрема, у травні 1709 р. царські війська зруйнували Січ, а Петро I наказав стратити кожного полоненого козака на місці [54].

У другій половині жовтня 1708 р. від гетьмана до короля були направлені посланці з пропозицією про протекцію. Також було запропоновано взяти під контроль важливі фортеці на Десні. Завдяки цьому, армія шведського короля могла укріпитися на гарних позиціях на час зими. Мазепа квапив Карла XII, бо росіяни зосереджували великі сили на лівому березі Дніпра, готуючись заблокувати шведів.

Через переживання, стрес та загальну велику напругу, Іван Мазепа захворів. У жовтні 1708 р., дізнавшись, що до нього їде князь Меншиков, гетьман, разом із двором, старшиною, козаками та полковниками спрямував до деснянських переправ. Таким чином було зроблено вибір. Плани щодо цього були цілком таємними, тому такий вибір Мазепи був несподіваним для багатьох старшин, хоча на той час питання про загрозу устрою Гетьманщини від Московії стояло вкрай гостро [62, с. 218].

Новина про перехід Мазепи до шведів застала Петра I в Новгород-Сіверському. При царі були високопоставлені представники армії, такі як Меншиков та Шереметьєв, а також ключові члени уряду. Це суттєво полегшувало оперативні реакції і надавало можливість цареві діяти дуже швидко. Вже 27 жовтня 1708 р. він оприлюднив перший маніфест до українського народу, оголошуючи, що Мазепа «безслідно зник». Він велів старшині та полковникам негайно з'явитися на нараду і, якщо виявиться «невірність» Мазепи, обрати нового гетьмана. 28 жовтня Петро I випустив другий маніфест, в якому повідомляв про зраду Мазепи, його намір передати

«Малоросійську землю» під польське владарювання знову, а церкву віддати уніатам. Сам себе він представляв як захисника українського народу і навіть скасував деякі податки, які Мазепа нібито наклав на свою користь. Так розпочалася пропагандистська кампанія Петра I, яку іноді історики називають «війною маніфестів» [62, с. 218].

25 жовтня 1708 р. Мазепа і його ставка перейшли Десну, 29 жовтня вони зустрілися зі шведами. На Карла XII гетьман, який на той момент уже був у поважному віці, справив велике враження. У його очах це був грандіозний політик, дипломат, освічений, проникливий та хитрий. Протягом двох днів після зустрічі був розроблений спільний план дій. Відновлювалися та уточнювалися деталі українсько-шведського союзу, які були розглянуті на попередньому етапі. Оскільки оригінал угоди відсутній, її зміст був встановлений за допомогою свідчень очевидців і свідків подій. З цього випливало, що угода передбачала патронат шведського монарха над Україною, розглядаючи її як суверенне князівство.

Мазепа розумів, що реєстрові козаки, які опинилися під владою Москви, не зможуть підтримати його. Тож він мав покладатися на невеликі збройні групи, що були безпосередньо з ним. Також було важливо мати підтримку старшини – сотенної та полкової, а також рядового козацтва, навіть у пасивному режимі, і зберігати важливі бази та опорні пункти в Придністров'ї. В кінці жовтня гетьман почав висилати універсали, в яких попереджав про створення шведсько-українського союзу та закликав козаків приєднатися до його табору. Іван Мазепа у своїх маніфестах до козаків, підкреслював, насамперед, політичні мотиви свого вибору. Те, що називалося «упадком прав та вольностей» через панування Москви, було найголовнішою причиною, а також розширення та примноження слави та добробуту Війська Запорозького. У свою чергу пропагандистські царські звернення включали в себе тематику вірності царю, а також зради. Усім, хто відступиться від Мазепи обіцялось пробачення.

У той самий час, московське командування намагалося швидко реагувати на ситуацію. Дії Мазепи виявилися для них несподіваними, і вказівки Петра I, де гетьмана називали зрадником, були розіслані ще до першої зустрічі шведського короля та Мазепи. В цих указах також закликали козаків зберігати вірність царю.

Саме у той час сталася одна з найстрашніших трагедій для українського козацтва – знищення столиці – Батурина. Петро I віддав наказ повністю його спалити, як приклад для всіх козаків. Тим не менше, у Меншикова, якого послали виконувати цей наказ, бракувало і живої сили и артилерії – навіть для того, щоб заблокувати Литовський замок – цитадель Батурина. Полковник Чечель, комендант фортеці, успішно відбив перші атаки росіян, змусивши їх відійти за Сейм, з-під фортечного гарматного вогню [49, с. 51].

Але сталося найгірше – полковник Іван Ніс із Прилуцького полку вказав на таємний прохід до Литовського замку. У ніч з 1 на 2 листопада 1708 р. російські війська ворушилися в Батурин. Облога, яка, здавалося б, майже повністю не мала перспективи і обіцяла тільки втрати, раптово перетворилася на перемогу, наслідки якої були жахливими – увесь гарнізон фортеці та жителі міста, які залишилися в ньому, були знищені, а сама фортеця спалена догори. Ці події вразили жахом шведів і Мазепу, а також всю козацьку Україну, яка була шокована таким жорстоким розправою. Водночас це була втрата стратегічного пункту з провізією, боєприпасами та основною артилерією.

Після поразки Левенгаупта під Лісною, батуринський погром став одним із найболючіших ударів для шведів і гетьмана Мазепи, особливо ж для всієї козацької України. Втрата Батурина не тільки позбавила шведсько-українську армію важливого стратегічного пункту, де знаходилися запаси продовольства, боєприпасів і практично весь арсенал «генеральної армати» (артилерії), але й викликала страх і паніку серед мешканців Гетьманщини. Останніх налякала жорстока розправа росіян над мешканцями міста [49, с. 51].

Безпосередньо після того, як Мазепа приєднався до шведів, розпочалася підготовка до обрання нового гетьмана. Ще в жовтні 1708 р., під час хвороби

Мазепи, Петро I почав розглядати можливості призначення наступника, і вибір впав на Івана Скоропадського. Він був одним із видатних полковників і прихильників Мазепи, що користувався повною довірою гетьмана. Випадково Скоропадський опинився відрізаним від свого полку та оточеним московським військом. Знаходячись у безвихідному положенні, він визнав свою покірність перед Петром I. Хоча Петро не дуже довіряв Скоропадському, альтернативи для вибору нового гетьмана не існувало. Так, 6 листопада 1708 р., в Глухові в найкоротший термін після трагедії в Батурині, відбулося обрання нового гетьмана. Генеральна рада була скликана надзвичайно швидко, і для Петра I це не мало ніякого значення, так як вони і так не зважали на гетьманську традицію. Булаву передали Івану Скоропадському, колишньому полковнику стародубського полку.

Отже, Україна виявилась розділеною на дві частини: менша частина опинилася під окупацією шведського війська, тоді як більша частина перебувала під владою гетьмана Скоропадського, фактично під контролем Москви. Побоювання Мазепи виявились виправданими: війна перенеслася на територію України.

Трагедія Батурина лише відзначила початок довгого періоду нещастя, яке випало на Україну. Терор охопив усю країну, викликаючи розгортання жорстокі кари для всіх, хто мав якесь відношення чи був підозрюваний у зв'язках із справою Мазепи. Усі можливі методи терору, як психологічні, так і фізичні, використовувалися: пропаганда, обіцянки, погрози, цивільні та релігійні обряди, зневага і насмішки, кари, найжорстокіші торттури і страти, меч і вогонь – усе це було випущено Московією у 1708 році проти гетьмана Мазепи та його прибічників, а також проти всіх прагнень українського народу до свободи й незалежності [49, с. 54].

Розуміючи, що старшини, які вже взяли бік Мазепи, не змінять свої позиції, і враховуючи глибокі коріння антиросійського настрою гетьмана, Петро I почав проводити репресії, включаючи каральні заходи навіть проти тих козаків, які присягнули йому відданість. У Глухові сім'ї цих людей були

утримані в заручниках, разом із сім'ями прихильників Мазепи, і в Лебедині проводились судові процеси над мазепинцями з наступними показовими стратами.

Жителів Лівобережної Гетьманщини охопили страх і відчай, оскільки довгий час вони не знали війни. З одного боку, перед ними стояли дві великі армії, і вторгнення таких армій загалом передбачало знищення усього живого. Спільнота відносилася негативно до шведської армії, навіть попри запевнення Мазепи, через їхню протестантську віру, незвичну мову та культуру. Відносно московських військ також було вороже налаштовано, так як вони конфіскували майно та вчиняли наруги над місцевими жителями.

З іншого боку, жорстокі переслідування мазепинців, організовані російськими солдатами, виходили за межі воєнних жахів. Російські рейдові групи посягали не лише на гетьманських кур'єрів та розвідників, але і на будь-кого із військ Мазепи. До Лебедина доставляли усіх старшин та сотників, у вірності яких могли виникнути сумніви [49, с. 54].

Політичні коливання на той час не схилилися на якусь чітку сторону – московського царя чи гетьмана з шведським королем. Невідомо було, чи схилиться воєнна фортуна на сторону останніх. 18 листопада 1708 р. сили шведів заволоділи Ромнами, у яких і розмістив штаб-квартиру Карл XII. Через декілька днів вони заволоділи Гадячем, дійшовши до Лохвиці і Прилук. Шведську армію переслідували чисельні втрати та виснаженість, проте вона до сих пір була грізною силою, проти якої московська армія не наважувалась виступити у відкритий бій. Завдяки Мазепі королівське військо одержувало підкріплення, хоч і невелике, але ефективне. Мазепинські верхові війська захищали шведів, наприклад, у битві проти генерал-лейтенанта Карла Ренне [49, с. 55].

Під час того періоду, коли шведи зимували в Україні та військові дії припинилися, Іван Мазепа намагався використати цей час для створення антимосковської коаліції. Ця коаліція мала почати діяти напочатку весни та поновленні військових операцій на Гетьманщині. Основними учасниками цієї

коаліції мали стати два прихильники Швеції – Османська імперія разом із Кримським ханатом, а також польський король Станіслав Лещинський, з яким Мазепа проводив перемовини, і сам Карл XII. Гетьман також намагався залучити калмиків та донських козаків до цієї коаліції, оскільки вони були незадоволені московською політикою, і донські козаки також прагнули помсти після жорстокого придушення повстання Кіндрата Булавіна. Мазепа мав великі надії на Запорозьку Січ, яка мала б зв'язати війська шведів та козаків із Кримом, а також поповнити діючу армію бойовою піхотою.

Гетьман Іван Мазепа мав глибокі знання російської тактики «випаленої землі» і прагнув уникнути такого руйнування та спустошення на території Гетьманщини. Театр воєнних подій перемістився на українську землю тоді, коли гетьман ще не був готовий до цього політично та військово. З метою запобігти повній руйнації українських територій, гетьман прийняв позицію на користь шведського короля. У війні 1708 р. визначальним етапом стала інформаційна боротьба, спрямована на забезпечення підтримки Карлу XII, Івану Мазепі та Петру I з боку місцевого населення [44, с. 12].

На кінець січня 1709 р. армія Карла XII спробувала продовжити свій «московський похід» через Слобідську Україну. Вони захопили Краснокутськ, Мурафу та Колонтай, при цьому в битвах брали участь війська Мазепи. Початок березня 1709 р. ознаменувався для шведського короля розчаровуючим розумінням – похід продовжувати неможливо. Армія, яка до цього потерпала від вкрай сильних морозів та голоду застрягла у болотах та багнюці через весняну повінь. Окрім цього, шведсько-українське військо страждало від нападів російської кінноти.

Під час цих подій ситуація на Лівобережжі змінювалася: росіяни захопили Прилуки. Шведам довелося розташовуватися вздовж правого берега Ворскли, де також збиралися частини та залоги з інших регіонів. Сам король Карл XII перебував у Великих Будищах. Можливо, саме Мазепа запропонував Карлу зупинитися на Полтавщині, де було зручно очікувати підходу запорожців. У регіоні Поорілля діяли рейдові загони січовиків, які вигнали

російські гарнізони з Кобеляк та Царичанки та поступово наближалися до Ворскли. 26 березня в Будищах гетьман Мазепа та Карл XII провели зустріч з кошовим отаманом Костем Гордієнком та січовою старшиною. Запорожці підтвердили свою готовність надавати збройну підтримку та сприяти приєднанню до кампанії кримського хана. Ця дипломатична перемога була важливим кроком, оскільки до союзників приєдналася кількатисячна січова армія.

Проте стан шведського війська, на яке покладалися великі надії, суттєво не покращився. Під час наради в королівській ставці виникали пропозиції про відвід послабленої армії за Дніпро та об'єднання з військами Лещинського та Крассау. Проте король не відмовлявся від наміру воювати, і Мазепа підтримував це рішення, пропонуючи залишитися в Гетьманщині та очікувати на вступ Криму у війну. Сам Карл розглядав можливість генеральної битви, яку росіяни уникали після битви під Головчином, боячись все ще сильної шведської армії, хоч і послабленої. Можна сказати, що у обох політиків наміри фатально збіглися під Полтавою – Мазепа хотів зберегти зв'язок із запорожцями та Кримом, саме тому перебував тут, а Карл XII планував спровокувати росіян на лобове зіткнення і у разі перемоги – мати вихідну точку руху на Слобожанщину, а значить і Москву [49, с. 55].

Перед Полтавською битвою стратегічна перевага належала Петру I, оскільки російський цар вживав всіляких заходів для забезпечення підтримки з боку населення Гетьманщини, використовуючи методи заохочення та залякування. Крім того, руйнуванням Батурина та Запорізької Січі Петро I відібрав у шведсько-українського війська можливість поповнення збройних та харчових запасів, що визначило подальший розвиток подій. Карл XII та Іван Мазепа опинились у не вигідному положенні через стратегічне випередження Петра I. У зв'язку з воєнно-політичною обстановкою, логічно припустити, що гетьман Іван Мазепа мав інтерес в тому, щоб ворогуючі сторони приносили збитки одна одній, але не на території України. Мазепа не прагнув до введення

шведських військ на українські землі, бо він чітко розумів, яку шкоду це може призвести для Гетьманщини [44, с. 12].

Полтава, де в середині квітня 1709 р. розташувалася значна частина сил союзників, виявилася ключовим пунктом у їхніх стратегічних планах. Присутність Мазепи в цьому регіоні була обумовлена бажанням зберегти зв'язок із запорожцями та Кримом. Карл XII, натомість, прагнув спровокувати росіян на великий зіткнення під Полтавою. У випадку перемоги, він мав намір володіти цим стратегічним пунктом для подальшого руху на Слобожанщину та, в кінцевому рахунку, Москву. Таким чином, наміри обох політиків фатально зіткнулися під Полтавою, де відбулася вирішальна битва Великої Північної війни.

Як бачимо, на фоні Північної війни, навколо Гетьманщини складалася важка політична ситуація. Гетьман Іван Мазепа не бачив майбутнього для українського народу над яким висить Москва, з урахуванням відношення російського царя Петра I до українців, а територія Гетьманщини знову могла стати полем бою між іншими державами. Врешті-решт, прихід шведів на територію України, чий король вбачав і свої інтереси, а також посилення гніту з боку Москви, були остаточними аспектами, які вплинули на рішення Мазепи.

Україна стала місцем важливих подій у ході Великої Північної війни через своє геополітичне положення. Територія України була об'єктом боротьби між Російською імперією та Шведською імперією за вплив у східноєвропейському регіоні. Узагальнюючи, становище України напередодні Полтавської битви було складним, з рядом факторів, які визначались геополітичною обстановкою, внутрішніми конфліктами та стратегічними виборами українського гетьмана.

РОЗДІЛ II

РОЛЬ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. Підготовка до бою, учасники, їх військова міць

Наприкінці квітня 1709 р. Карл XII розпочинає облогу Полтави. Це був, значною мірою, демонстративний хід – у планах шведського короля не було знищення полтавського гарнізону та фортеці. Натомість, він розраховував виманити головні російські сили на генеральну битву шляхом блокади. Ставка Івана Мазепи розташовувалася в селі Жуки, частина його війська, зокрема запорожці, була задіяна у облозі міста. Вони зводили батареї, рили шанці, брали участь у обстрілі і атаках міста. Інша частина сил Мазепи була задіяна на лівому березі Ворскли задля відбиття російських рейдів та розвідки.

Облога Полтави стала дивним кроком шведського короля. Протягом перших восьми років Великої Північної війни шведська армія уникатиме облог ворожих фортець. Винятком була, можливо, лише облога Торуні на початку шведського вторгнення до Польщі. Карл XII ніколи не розкривав своїх планів підлеглим, не залишивши жодних письмових пояснень, тому важко визначити його реальні наміри. Одним з розумних пояснень цього кр. може бути намір Карла XII викликати Петра I на вирішальний бій. Російська армія до цього часу уникала суттєвих битв, незважаючи на свою значну чисельну перевагу [46, с. 202].

Полтава лежить на правому, високому березі річки Ворскли, біля гирла річки Коломак. У цьому місці Ворскла тече в низинній і широкій долині, покритій на той час непрохідними болотами. Це було дуже незначне містечко, обнесене земляним валом, з дерев'яним одягом та палісадом. Укріплення ці були дуже слабкі; влаштовані вони були головним чином для відображення набігів кримських татар. Але, протягом зими, щоправда, їх було виправлено, маю на увазі прибуття шведів і посилені деякими зовнішніми прибудовами.

Історик-аматор Я. Іванюк провів докладний аналіз укріплень Полтави того періоду. Згідно з його вивченням, фортеця включала 10 башт на зовнішньому валу, 11 бастионів і 3 напівбастиони як на зовнішній, так і на внутрішній лініях. Загальна протяжність зовнішньої лінії фортечних валів становила понад 2,2 км. Для надійного захисту такої лінії необхідно було мати близько 2 тис. бійців, а також резерв не менше 700 вояків, включаючи спеціальні сили, такі як гармаші та сапери. Зокрема, на обслуговування 28 гармат потрібно було мати від 100 до 110 артилеристів для забезпечення їх синхронної дії [46, с. 209].

Гарнізон фортеці складався із 4000 осіб регулярного війська та 2500 осіб озброєних місцевих мешканців. Полтава мала достатню кількість продовольства, але запасів бойового призначення було обмежено. Петро I призначив полковника Івана Келлена комендантом фортеці. Забезпеченість продовольством спричинила облогу Полтави з боку Карла XII, за підтримки Мазепи, який був налаштований взяти місто. Взнявши Полтаву, король, за словами гетьмана, мав отримати значні запаси провіанту, грошей, а також сукна для всієї армії. Мазепа вважав, що після захоплення міста положення шведів різко поліпшиться.

Проте, доля розпорядилася інакше. Облога Полтави почалася 1 квітня 1709 р. і тривала майже три місяці до 27 червня. У перший день, невеликий загін шведів з'явився перед містом, але був відбитий. 3 квітня, на ранку, 1500 шведів несподівано наблизилися до фортеці і спробували штурм, але зазнали поразки. Ці невдачі переконали Карла XII у тому, що взяти Полтаву відкритою силою неможливо, і він велів своїй армії розпочати облогові роботи. Надія короля швидко взяти місто без великих зусиль виявилася марною. Наполегливість і витривалість шведського короля лише зростали з кожною невдачею. Гарнізон Полтави під керівництвом Келлена не виявив найменшого поступу перед натиском шведського короля [49, с. 60].

Петро I уважно стежив за облогою Полтави, перебуваючи у цей час у Воронежі, де готував флот для можливої конфронтації з Туреччиною. Петро I

відчував тривогу щодо можливого падіння Полтави. Його обурення було пов'язане з переконанням, що це може викликати негативний вплив на Україну, надихнути шведів та збільшити їх військовий потенціал. З цією метою Петро вирішив зосередити всі свої сили біля Полтави та прибув до міста 4 червня 1709 р.

Час нещадно плив, але практично не приносив жодних результатів. На Правобережжі сили шведів та їхніх польських союзників були заблоковані, і в середині травня російський корпус під командуванням генерала Генріха Гольца завдав поразки литовському відділу Яна Казимира Сапеги. У результаті цього Ліщинський та Крассау відступили до Вісли. Така нестабільна ситуація затримувала вступ Туреччини та Криму у війну, на що ставив великі надії Мазепа та Карл XII.

Також загрожувала втрата впевненості щодо облоги Полтави, яка вже досить виснажувала втомлену королівську армію. Іван Мазепа, звиклий покладатися на коаліцію та її успіхи, а не на грубу військову силу, розумів, що без вступу до війни союзників, на яких він розраховував, є тільки на воєнну удачу Карла XII. У той же час, наприкінці червня, російські сили під командуванням Петра I наблизилися до Ворскли. 25-26 червня 1709 р. московські війська прибули до села Яківці та розгромили табори поблизу Полтави, зводячи оборонні споруди [50, с. 8].

Сили обох сторін були нерівними: росіяни могли виставити 37-40 тис. чоловік, не рахуючи українських козаків та калмиків, а також 100 гармат. Натомість королівське військо – лише 25-27 тис. чоловік, рахуючи також 5-7 тис. козаків і всього лише 4 гармати. Попри чисельну перевагу Петро I не наважувався атакувати, прораховуючи можливі наслідки бою. Шведський король запланував атаку 29 червня, проте 26 отримав звістку про підкріплення для росіян від калмицької орди. Зволікати далі було не можна, тому битву призначили на 27 червня.

16 червня Карл XII отримав поранення в ногу під час огляду військ, які перетинали Ворсклу в опозиції до російської дивізії під командуванням

генерала Людвіга Галларта. Це поранення фактично позбавило короля можливості особистого керівництва штурмом Полтави та підготовкою до майбутньої битви. Звістка про його поранення викликала невпевненість серед солдатського загалу. Звісно, виникло питання про те, хто буде виконувати обов'язки головнокомандуючого армією, і це звання було передане фельдмаршалу Карлу Густаву Реншильду. Іншої прийнятної альтернативи не було, але ця призначення грало роль у фатальних подіях – Реншильд був запальним і конфліктував з членами королівського оточення. Розбіжності між керівництвом негативно впливали на солдатів і виконання наказів. Крім того, виникли проблеми зі штабною службою, яка втратила безпосередній контроль після поранення короля [50, с. 10].

Протягом трьох днів, коли шведський король лежав у лихоманці, його генерали, вражені нерішучістю взяти ініціативу, залишалися бездіяльними. Петро швидко спорудив передовий табір з тимчасовими дерев'яними стінами та зовнішніми укріпленнями чи редутами, виступаючи на рівнину. Ззаду табір був захищений річкою та болотистою місцевістю, фактично утворюючи оборонну позицію. Петро примушував свого противника обирати між атакою та відмовою від вторгнення. На папері усе говорило на користь Петра. Росіяни чисельно перевершували ворога вдвічі, а самі обрали місце для битви.

Росіяни використали цю нерішучість серед шведських військ і зайняли вигідні позиції для битви, нав'язавши невідгідні умови противнику. Основні сили армії Петра I були розташовані в укріпленому таборі, який простягався від Яковецького лісу на північ і мав форму чотирикутника, захищеного валами та ровами з фронту та флангів, із задньою частиною, що виходила на крутий правий берег Ворскли. Перед фронтом цього табору і справа від нього була відкрита рівнина. Оперативного простору для атаки було дуже мало – всього два кілометри. У таких умовах, у лінійній тактиці, було майже неможливо ввести в бій більшу частину військ. Для досягнення головних сил, спочатку потрібно було б пройти цей коридор, в якому росіяни встановили укріплення та редуту.

Стратегія росіян передбачала призупинення наступу шведської армії, максимальне завдання їй втрат та уповільнення темпу її просування. Після цього в бій мали вступити основні сили, які мали остаточно розгромити шведську армію.

Вже на початку червня 1709 р. захоплення Полтави втратило свою актуальність для Карла XII як з точки зору стратегічної вигоди, так і з матеріального погляду. Місто майже повністю вичерпало свої запаси продовольства та засобів бойового спорядження. Після капітуляції гарнізону Полтава стала непридатною для служби як база для подальших операцій шведсько-української союзної армії. Мета шведсько-української союзної армії під Полтавою не полягала в захопленні міста, але в тому, щоб примусити царську армію взяти участь у загальному бою [46, с. 213].

Ставка Карла XII визнавала невідповідність своїх позицій. Тому план короля полягав у швидкому та непомітному наступі через коридор між Малобудищанським та Яковецьким лісами, обходячи систему укріплень, і нанести удар по кавалерії росіян. У свою чергу, кавалерія шведів мала відрізати табір росіян від тракту вздовж Ворскли, позбавивши їх можливості відступати, і піхота атакувала б укріплений табір росіян. Це був досить амбітний та ризикований план. Реалізація блискавичного удару, який би скував росіян і не давав їм можливості на маневр та оборону, притиснувши їх до річки, вимагала врахування слабких місць позицій росіян. Проте багато залежало від швидкості удару шведської армії та можливості пройти через російські укріплення. Крім того, для блокування міста Полтава залишався облоговий загін піхоти [50, с. 10].

Тож, у квітні 1709 р. шведські полки стояли під Полтавою. 11 травня почалася повна облога фортеці. У той час у Полтаві стояло військо царя складом 4,5 тисячі із 30 гарматами. У шведів же налічувалося тільки 4 гармати та бракувало пороху зокрема і для рушниць [3]. Напередодні вирішального бою сил значно додалося.

Звернемося до оцінки сил сторін битви.

Шведська армія мала в своєму розпорядженні на місці битви 26 батальйонів піхоти і 22 полки кавалерії з 4 гарматами. Загальна чисельність шведів не перевищувала 27 тисяч, з яких близько 4 тисяч з артилерією було залишено – 1,5 тисячі для охорони обозу, 1,5 тис. кінноти для утримання сторожових постів над Ворсклою до Дніпра і близько тисячі в траншеях. 26 червня розпочалось перегрупування каролінерів. Для нападу на російський табір було виділено десять піхотних, чотирнадцять кавалерійських полків, корпус Лейб-драбантів з 4 гарматами. Усього нараховувалось близько 16 тис. чоловік – 8 тис. 200 піхоти та 7 тис. 800 кавалерії.

Піхота була основною силою у королівському війську, а набирали до піхоти людей за допомогою поземельної військової повинності – конкретно до польової піхоти та вербунку – до гвардії.

Піхотний полк мав у складі вісім рот загальною чисельністю 1200 чоловік. Полк становили:

- мушкетери – половину;
- пікінери – близько третини;
- гренадери [49, с. 68-69].

Лейб-гвардії піхотний полк налічував вдвоє більше людей – 3000 і ділився на чотири батальйони по шість рот, три з яких склалися з мушкетерів та пікінерів, четвертий був гренадерським.

Великі втрати після минулорічної кампанії, а також після невдалого і дуже виснажливого «зимового» походу 1709 р. всі піхотні полки були неповними і незважаючи на приєднання восени 1708 р. залишків розгромленого корпусу Левенгаупта, шість польових полків звели з двобатальйонного складу в однобатальйонний, та навіть після цього вони були некомплектними.

Як і в інших європейських арміях часів Північної війни, шведська піхота поділялася на мушкетерів, пікінерів та гренадерів. У них була різниця як в озброєнні так і в тактиці. Мушкетери були озброєні шпагами та

великокаліберними рушницями – як і гренадери, які крім цієї зброї мали металеві гранати – скляні, чавунні або залізні снаряди сферичної форми, які начинялися пороховою сумішшю та підпалювалися через спеціальну трубку. Метання гранат було складним та небезпечним, потребувало від солдата фізичної сили та спритності – саме тому до гренадерів набирали високих, добре розвинених та витривалих чоловіків. Підрозділи гренадерів захищали найбільш небезпечні ділянки бойового порядку.

Пікінери ж були озброєні шпагами та піками, у разі втрати зброї вони отримували мушкет. Під Полтавою кількість пікінерів істотно зменшилася – більшість пік були використані як дрова під час морозів 1708-1709 рр.

Кавалерія королівського війська складалася із 11 рейтарських, 11 драгунських полків та корпусу Лейб-драбантів. Драбанти були елітним корпусом, чисельністю 150 чоловік, ними командував безпосередньо Карл XII, під його контролем здійснювалося поповнення корпусу з числа офіцерів та унтер-офіцерів, які відмітилися особливими здібностями та заслугами. Це була, свого роду, штаб-офіцерська школа, її випускників призначали на полковницькі посади, з них Карл XII набрав собі штабних офіцерів та ад'ютантів [49, с. 69].

У складі рейтарської кінноти були дев'ять полків індельти – шість шведських та три фінських, а також двох полків «дворянських прапорів», яких укомплектували з рекрутів дворянських маєтків Швеції та Лівонії. Рейтарський полк мав восьмиротний склад і налічував близько 1000 чоловік. Лейб-регімент мав дванадцятиротний склад – 1500 чоловік, «дворянські прапори» - стали штатну структуру на рівні роти, кожна з яких налічувала 100 чоловік. Організація драгунської кінноти була більш різноманітно – через її комплектування – з 11 полків 9 були найманими, а 2 – становими. Перші – в своїй більшості – набиралися із волонтерів в Гольштейні, Померанії, Мекленбурзі та Саксонії, два найманих лівонських полки поповнювалися на основі добровільного найму селян-домовласників, як правило бідних, а також – волоцюг. Німецькі драгуни зводилися в полки 10-12-ротного складу - 1250-

1500 чоловік, ліфляндські – у полки восьмиротного складу – 600 чоловік. Станові полки формувалися за рахунок церковних селян и дрібнопомісних дворян, їх штат був ідентичним рейтарському [49, с. 70]

Озброєні рейтари і драгуни були схоже – довга, важка кавалерійська шпага – палаш і два пістолета. Рейтари мали легкі карабіни и захисну металеву кірасу, драгуни – піхотні рушниці з багнетами. Спочатку рейтари грали роль важкої кінноти, яка атакує холодною зброєю в щільних шеренгах, наносячи лобові і таранні удари по ворогу. Але після декількох кампаній захисне спорядження було втрачене, через що вони стали діяти як лінійна драгунська кіннота. Збереглися кіраси лише у солдатів та офіцерів важкої кавалерії корпусу Левенгаупта, залишки якої поповнили королівську армію після битви при Лісній.

Каролінерську артилерію звели в полк восьмиротного складу. Ця формація дещо нагадувала формування с широкою військово-технічною спеціалізацією – в його структурі був штаб, вісім артилерійських рот, мінерна команда, похідна лабораторія, штат майстрів та обоз з дванадцяти транспортних команд – загалом 300 чоловік.

Гарматний парк складався із:

- 4 шестифунтових
- 22 трифунтових
- 2 двофунтових
- 2 півфунтових гармат, а також:
- 2 шістнадцятифунтових гаубиць
- 1 дробовика
- 8 мортир [49, с. 73-74].

Загалом 41 гармата. Напередодні Полтавської битви справними та забезпеченими боєзапасом було 25-29 гармат, але план битви не передбачав використання гармат. Карл XII вважав за недоцільне придушувати російські редути гарматним вогнем і покладався на раптовий натиск піхоти. Саме тому

більшість гармат залишили в обозі, аби не гальмувати пересування армії, на поле бою вивели всього чотири гармати, завданням керування яких було подавати сигнали.

Гетьманське військо. Українське військо під Полтавою структурно складалося з двох частин – гетьманської та січової. Остання була більше за гетьманську, яка складалася із трьох типів формувань – надвірне військо, охотницькі та реєстрові полки. Надвірне військо зазвичай охороняло гетьмана, його палац, займалося супроводом. Традиційно складалося із піхотної роти та 1-2 кінних хоругв.

Підрахувати точну чисельність військ Івана Мазепи під час битви є завданням важким через кілька обставин. По-перше, науковці досі не мають єдиної думки щодо того, скільки військ гетьман привів із собою до шведського табору. Очевидну більшість у ньому, без сумніву, становили найманці-сердюки з полків Максима Самойловича та Якова Покотила (до 400 чоловік), а також три компанійські полки Юрія Кожуховського (500 чоловік), Гната Галагана (залежно від оцінок, від 500 до 1000 чоловік) та Андрія Малами (який у деяких джерелах фігурує як Андріяш) (150 чоловік). Надвірне військо могло налічувати до 200-250 чоловік, а козаки реєстрових полків — від 300 до 1500 чоловік. Таким чином, загалом на початок осені 1708 р. у розпорядженні Мазепи можливо було мати від 3000 до 4000 чоловік. По-друге, ускладнює підрахунки той факт, що ці відділи протягом зими – весни 1708-1709 років були активно задіяні в бойових операціях українсько-шведського війська й зазнали постійних втрат від загиблих, поранених, хворих та дезертирів (наприклад, полк Галагана, який повернувся до Скоропадського ще у грудні 1708 р.) [48, с. 44].

Зрештою, значущим підкріпленням для сил гетьмана були запорожці, кількість яких, за даними шведських джерел, становила від 5000 до 7000 осіб. Це підкріплення виявилось неабияк важливим не лише з точки зору кількості, але й за якістю, оскільки свіже січове військо, що тільки-но вийшло з Коша, не пройшло виснажливої зимової кампанії 1708-1709 років і зберегло високий

рівень боєздатності. З структурного погляду українські війська під Полтавою склалися з двох нерівних частин: гетьманської (меншої) та січової (більшої) [48, с. 44].

Охотницькі полки склалися із сердюків – піхоти, та компанійців – кінноти. Вони існували на постійній основі, фінансувалися державою і поповнювалися шляхом вільного найму – туди набирали обезземелених козаків, селян, запорожців. Постійного місця дислокації вони не мали, несли службу на прикордонні та у заставах. Зазвичай компанійський полк нараховував 500-600 чоловік, хоча зустрічалося і більше – 800-1000 чоловік. Сердюцькі ж частини нараховували більше осіб – від 800 до 1200, структурно ж були як і компанійські – полк поділявся на сотні і курені. Компанійці озброювалися карабінами та легкими рушницями, луками та стрілами і шаблями. У сердюків були крупнокаліберні мушкети та фузеї. Під час штурму фортець чи вуличних боїв використовували сокири та піки, деякі сердюки мали ручні гранати [50, с. 4-8].

Про чисельність реєстрових козаків, що були разом із Мазепою відомо небагато. При виході із Батурина, наприкінці жовтня 1708 р. при гетьмані була частина старшини та рядового товариства Миргородського, Лубенського та Прилуцького полків. Козацьке військо початку XVIII ст. представляло собою станове ополчення, а обов'язок служби поширювався на того, хто був внесений до полкових компутів і володів «військовим» ґрунтом.

Полк був вищою адміністративно-територіальною та військовою одиницею. Полки ділилися на сотні і курені різної чисельності, які вже були тактичними одиницями, які виступали окремими бойовими порядками, або гуртувалися у групи чи корпуси. Найнижчою одиницею війська був курінь – як правило, це було об'єднання козаків з однієї місцевості. Рівень озброєння козаків залежав від їх матеріальних статків, вогнепальне озброєння поділялось на легке – пістолі, карабіни, пищалі та важке – мушкети та фузеї, основною холодною зброєю були шаблі. Слід також зазначити, що запорозьке низове

козацтво практично не відрізнялося від реєстрового за спорядженням та озброєнням. Запорозькі полки зазвичай склалися з піхоти та кінноти.

Порахувати сили гетьмана Івана Мазепи перед Полтавською битвою досить складно. Серед вчених немає єдиної думки про те, скільки війська гетьман привів до шведського штабу, тим не менше безумовно, що кількісну більшість в них становили найманці-сердюки з полків Самойловича та Покотила – до 400 чоловік і три компанійські полки Кожуховського – 500 чоловік, а також Галагана – від 500 до 1000 чоловік (за різними оцінками) і Малами – 150 чоловік. Чисельність надвірного війська була 200-500 чоловік, а реєстрових полків – від 300 до 1500 чоловік. Сумарно, на осінь 1708 р. в розпорядженні Мазепи було від 3000 до 4000 чоловік [50, с. 6].

Також підрахунки сил гетьмана ускладнюють наступні обставини – ці відділи протягом зими-весни 1708-1709 рр. були активними учасниками бойових операцій разом із шведами, а тому несли втрати – хворими, пораненими, загиблими та дезертирами. Чисельність боєздатного війська на літо 1709 р. точно визначити неможливо. Слід також зауважити, що саме запорожці стали суттєвим підкріпленням для сил Мазепи, їх, за різними даними, було від 5000 до 7000 чоловік. Саме тому, за найбільш обережними підрахунками, під Полтавою було задіяно 7000-8000 – найманців, реєстрових козаків та запоріжців.

Російська армія. Через чисельну перевагу над шведами, Петро I вирішив дати генеральний бій. Тактика росіян спиралася на аспекти, які раніше задіявалися у Північній війні, а саме – не вступати в бій без заздалегідь підготовлених захищених позицій та, звичайно, чисельної переваги.

Гарнізон Полтави на початку травня 1709 р. нараховував приблизно 6 тис. московських солдатів. Пізніше отримавши додаткову допомогу у вигляді 1200 осіб від загону Олексія Головіна, загальна кількість становила 7,2 тис. бійців, не враховуючи українських допоміжних сил. Гарнізон був достатньо численним, але мав недостатньо артилерії. Полтавський полк володів кількома московськими полковими гарматами – до 6 одиниць, а також мав власні

гармати – від 5 до 6 одиниць. Однак восени 1708 р. росіяни вивезли до Полтави всю козацьку артилерію, включаючи 17 гармат невеликого калібру та кілька десятків пудів мушкетного та гарматного пороху, а також близько 200 ядер. Це рішення московського командування виникло переважно через недовіру до місцевого населення, яке не виявляло симпатій до Москви [46, с. 206].

Згідно з планом битви, в першому її етапі повинні були брати участь шість піхотних та сімнадцять драгунських полків з підтримкою тридцяти гармат. На другому етапі в бій повинні були вступити двадцять один піхотний полк та сімнадцять драгунських із 68 гарматами. Перед битвою, російська піхота налічувала 40 полків за командуванням генералів Галларта, Голіцина і Рєпніна – загалом 37000 чоловік. П'ять піхотних полків стримували облогу шведами Полтави.

Гвардійську піхоту звели у два полки посиленого складу. Преображенський та Семенівський полки, які склалися із батальйонів, які в свою чергу ділилися на роти – фузилерні, гренадерські та бомбардирські. Армійські піхотні полки на той час були організовані по-різному. У їх складі було два батальйони по чотири роти, загальною чисельністю 1497 чоловік. Одна рота в полку була гренадерською, інші – фузилерними. Деяка частина полків, зокрема Пермський, Нарвський, Московський та ін. були трибатальйонними, інші ж піхотні підрозділи були організовані штатно – десять рот, що зводилися у два батальйони, де одна рота була гренадерською, інші – фузилерними (стрілецькими). Також свою штатну організацію мали чотири гренадерські полки [50, с. 14-15].

Піхота була озброєна шпагами та рушницями (фузеями), до яких кріпилися багнети, які у 1706-1708 рр. були замінені на багнети, через що зросла скорострільність та міць піхоти. З 1708 р. частина стрільців були переозброєні піками. Гренадери озброювалися гранатами та ручними мортирами – дрібнокаліберними та на рушничному прикладі, для навісного метання гранат, а також дробу на невеликій відстані. Офіцери окрім шпаг мали «статусну зброю» – списи з фігурними наконечниками та алебарди.

Російська кавалерія складалася із 26 драгунських полків, 3 кінно-гренадерських та 3 окремих ескадронів, загальна чисельність яких складала 22000 чоловік. Драгунські полки комплектувалися тими, хто бажав до них вступити, а також різними категоріями дворянства. Служба в кінноті вважалася престижною, деякі окремі формування, як наприклад Інгерманландський драгунський полк – були елітними формуваннями та мали у собі дворянський склад. В офіцерському корпусі деякий час був відчутний брак кадрів, тож російський уряд вдавався до найму іноземних офіцерів, яких поступово заміняли на російських по мірі підготовки. Точних штатів для драгунської кінноти не існувало, зазвичай драгунський полк складався з 5 ескадронів по 2 роти в кожному, загальною чисельністю 1328 чоловік. 9 рот були стрілецькими, одна – гренадерською. Озброєння кінноти включало в себе палаш, два пістолети та полегшеної фузеї [50, с. 15].

Окрім цих формувань, існували також так звані «домові шкvadрони» - кінні підрозділи, які формувалися та утримувалися завдяки персональним коштам великих вельмож або воєначальників. Наприклад – Лейб-шкvadрон Меншикова. Ці ескадрони були нав'язані традиціями пізнього середньовіччя, коли такі можновладці мали персональну гвардію, проте окрім церемоніального аспекту, це була боєздатна військова одиниця, яка за своїм озброєнням та тактикою повторювала драгунську кінноту.

Також слід згадати кінно-гренадерів, які були озброєні окрім всього іншого, металевими гранатами та ручними мортирами. Набирали кінно-гренадерів із числа досвідчених ветеранів драгунських полків. Завдяки більш якісному відбору коней, ці загони використовувалися для ударних лобових зіткнень зі шведами, а також при штурмі фортець і укріплень. Якісно російська кіннота поступалася шведській, але переважали чисельністю та маневреністю.

Польова артилерія складалася із полку, який в свою чергу складався із шести рот, налічуючи понтонну та інженерну команду. Загальна чисельність складала 362 чоловіки. З шести рот, чотири були канонірськими, одна бомбардирською і одна – мінерною.

Матеріальна частина полку складалася із:

- 2 дванадцятифунтових;
- 18 трифунтових;
- 12 двофунтових – гармат;
- 2 пудових гаубиць;
- 2 пудових мортир [50, с. 18].

З урахуванням польових гармат, які були у драгунських та польових полків, артилерія російської армії налічувала 100 гармат.

Військо Івана Скоропадського. Слід також згадати військо Івана Скоропадського, якого призначили гетьманом замість Мазепи і яке воювало на боці Петра I. Підрахування їх сил таке ж складне, як і підрахування сил Мазепи. В даному випадку така ситуація склалася через те, що російське командування не брало до уваги серйозність військових можливостей козаків, через те вони не фігурували в офіційному плані бою. Окрім цього, цар все рівно ставився до гетьмана Скоропадського з недовірою, а тому наказав не утаємничувати його у наміри російського командування [50, с. 25].

Загалом, гетьманські війська включали в себе три типи формувань: надвірне військо, охотницькі (наймані) частини та реєстрові козацькі полки. Завдяки послужним спискам полкових старшин, які було складено пізніше, стало відомо назви полків, якими керував Скоропадський. З огляду на це, можна судити, що у розпорядженні гетьмана були: Ніжинський, Стародубський, Лубенський, Переяславський, Миргородський. Загальна чисельність цих полків могла не перевищувати 8000 чоловік. Структура та організація, а також технічно ці полки мало чим відрізнялися від звичайних реєстрових козаків.

2.2. Хід подій Полтавської битви 1709 р.

Влітку 1709 р. майбутнє становище Європи значно залежало від результату конфлікту між Росією та Швецією, епіцентр якого змістився на південь від Гетьманщини, під Полтаву, до невеликої Полтавської фортеці, що стояла на перехресті стратегічних шляхів.

У ході Полтавської битви можна виділити шість етапів. Перший етап полягав у виході шведських військ з табору та початку бою біля редутів. Другий етап включав у себе конфлікт кінноти в області редутів. Третій етап означав прорив основних сил Карла XII до російських ретраншементів, відокремлення загону генерала Рооса під час сутички за редуту. На четвертому етапі відбувся вихід із ретраншементу та розгортання основних сил армії Петра I, а також виділення з'єднання генерала С. Ренцеля для розгрому загону Рооса та деблокади Полтави. П'ятий етап складався з «генеральної баталії» та ліквідації загону генерала Рооса поблизу Полтави, а також виходу Полтавського гарнізону на допомогу С. Ренцелю. Нарешті, шостий етап включав у себе переслідування розбитих шведів та неуспішну атаку легких сил росіян проти шведського табору [46, с. 222].

Переддень битви 26 червня пройшов у різноманітних приготуваннях сторін до вирішального зіткнення. Російські війська завершували будівництво редутів – ті, які були розташовані ближче до шведських позицій, ще не були завершені – та впорядковували табір. У той час, у ставці Карла XII, під час зібрання ставки та генералітету, було оголошено про намір атакувати противника та підготовки позицій для майбутнього бою. Як свідчили очевидці, повний план бою та повноцінний задум знали лише король Карл XII, фельдмаршал Реншильд та начальник штабу полковник Сейгрот. Таємність плану мала забезпечити скритну підготовку та раптовість атаки.

Сам же король не міг керувати військами – він тільки що пережив кризу після свого поранення і був прикутий до ліжка, був ослаблений болями і червневою спекою. Кожні чотири години Карлу XII робили перев'язування, майже весь той день він провів у своїй ставці.

У той час фельдмаршал Реншильд, якого було призначено головнокомандуючим, не міг знайти спільної мови з чільними генералами та канцлером Карлом Піпером. Ці внутрішні суперечки, а також недооцінка рівня підготовки битви зіграла зі шведами поганий жарт – диспозиція майбутнього бою була проведена недбало, без належної розвідки місцевості та узгодження дій різних частин бойового порядку. Реншильд декілька раз особисто оглянув поле між Будищанським та Яковецьким лісами, зважаючи на це, він зробив висновки, що цього достатньо для складання диспозиції. Напередодні битви, шведи обмежилися рекогносцировкою місцевості перед недобудованими російськими редутами та висилкою кількох під'їздів до російського табору. Ставка Карла XII не подбала навіть про мінімальну інженерну підготовку поля бою, наприклад шляхів, які вели через вузьку прогалину між лісами до розташування російських військ. Генерал-квартирмейстер Алекс Гілленкрок, на якого поклали обов'язок підготовки збору та висунення королівської армії на рубежі, був прийнятий королем і ознайомився із планом дій лише увечері 26 червня [50, с. 28].

У переддень битви, 26 червня, проведено попередню підготовку до неї. Піхота, яка складалася з 23-24 батальйонів, була розділена генерал-квартирмейстром Гілленкроком на чотири колони. Кіннота, представлена 41 ескадроном, була розподілена Реншильдом на шість колон. Варто відзначити, що шведська артилерія, що налічувала 26 гармат, залишилась в таборі через відсутність пороху. У самій битві брали участь лише чотири гармати [17, с. 80].

Королівська піхота, якою керував Левенгаупт була розділена на чотири колони, в свою чергу кавалерія, якою командував генерал Крейц повинна була сформувати шість колон та рухатися за піхотою. Ближче до вечора 26 червня командири колон та полків знали лише про напрямок руху та час виходу на рубежі, про загальний план дій та участь у ньому вони не знали.

Звернімо увагу на цікавий момент: територія битви в той період була заболоченою, а одне з рукавів річки Ворскли, згідно з картою шведського

генштабу, тягнулося до лінії редутів – польових укріплень, призначених для польової оборони. Перехід навіть невеличкого болота під інтенсивним артилерійським вогнем було самогубством. До речі, редуги, побудовані майже перед самою битвою, також представляли цікаві виклики. На шведських військових мапах не всі редуги були відзначені. Іншими словами, на початок битви шведи ще не мали повної інформації про розташування оборонних споруд супротивника [20]. Редуги, які замикали вхід у рівнину, перешкоджали війську шведів робити спостереження щодо кількості і розташування російських військ.

Гарнізон редутів складався з трьох батальйонів Білгородського піхотного полку, двох батальйонів полку Неклюдова та полку Нечаєва (точна кількість батальйонів останнього не відома), загалом приблизно 7-8 батальйонів піхоти. Редуги, які були обсажені людьми і гарматами, перебували під командуванням бригадира С. Айгустова. Щодо розташування батальйонів, відомо, що батальйон під командуванням Ф. Полібіна контролював один з редутів, який він особисто будував, аналогічно батальйон П. Шушеріна. З цього можна зробити висновок, що кожен редуг приблизно мав один батальйон піхоти [17, с. 80].

Опівночі 26 червня фельдмаршал Реншильд віддав наказ про початок маршу полків, який проводився без запалення вогнів у густій темряві. Внаслідок цього, батальйони почали переплутуватися та виходили на свої рубежі без належного координування та з запізненням. Те ж саме трапилося і з кавалерійськими колонами, перемарш яких, в обхід Пушкарівки, був ще довше і складніше. На третю годину ночі знервованій Реншильд зі своїм штабом все ще очікував надходження колон, що розтягнулися і переплуталися, постійно надсилаючи до них ад'ютантів з наказами поквартитися. Тим не менше, ці пересування поки що залишалися непоміченими росіянами і через деякий час шведи побачили недобудовані редуги. У той же час і з редутів помітили марш колон королівської армії, барабани почали бити тривогу.

Це була 4-та година ранку 27 червня 1709 р. (дата за тогочасним календарем, за сучасним – 8 липня 1709 р.) – почалася Полтавська битва.

Бій між російською та шведською кіннотою розпочався. Шведська кавалерія кілька разів відступала, але відношення сил було не вигідним через постійні підкріплення піхоти. Через це після годинного протистояння шведи почали наближатись до редутів. Тим часом основні російські сили встигли підготуватись до загального бою.

На самому початку бою шведи майже зразу втратили свій головний козир – несподіваність. Вони були змушені з ходу перешиковуватися у лінійний бойовий порядок, при цьому потерпаючи від вогню російських гармат із редутів. Королівська піхота, через втрату злагодженості дій, тепер напірала хаотично і без якого-небудь плану дій. На четверту годину ранку у районі двох недобудованих редутів йшов запеклий бій. Незважаючи на стрімкі атаки російської кавалерії та вогонь редутів, каролінери просувалися вперед. Двом центральним колонам шведської піхоти було віддано наказ – взяти штурмом недобудовані редутути та нейтралізувати артилерію. Решта піхоти мала б якомога швидше обминути небезпечний коридор та вийти до російського табору. Але цей маневр не вдався через те, що частина батальйонів спізнилась, а частина втратила контакт із сусідніми. Для розгортання і введення до бою необхідних сил, шведам потрібно було штурмувати інші редутути, несучи при цьому великі втрати. Врешті-решт, сподівання Петра I на жаль справдилися – бойовий порядок шведів було розірвано, а темп просування збився [50, с. 51].

Меншиков, якого призначили командувати кавалерією, помітивши сум'яття в рядах шведів, повів її в атаку, сподіваючись скористатися неготовністю королівської піхоти до відсічі. У той же час, він повідомив Петра I та Шереметєва про наближення ворога. Ця атака, у якій було задіяно сімнадцять драгунських полків, мала страшні наслідки для шведів. Послаблена вогнем редутів, королівська піхота мужньо відбивала атаки російської кавалерії з фронту та калмицької кінноти по флангах, де якраз були

здіянні козацькі кінні воїни та волоські роти, які ледве були не знищені. Ситуацію врятувало введення в бій шведської кавалерії, яку виставили наперед через інтервали піхотних порядків. Але і тут було мало часу на впорядкування та узгодження їх дій, а командування було дезорганізованим. Більшість ескадронів не встигала розгорнутися для атаки і вводилася в бій почергово, що дозволяло лише стримувати росіян, але не контратакувати їх.

Командуючий передовими частинами кавалерії Меншиков вважав, що настав сприятливий час для введення в бій головних сил російської армії та просив у Петра I підкріплень. На його думку, успіх російської кавалерії слід було перетворити у контратаку, відкинувши знекровлених шведів і завдавши їм остаточної поразки. Але московський цар не хотів вв'язуватися у бій на редутах, побоюючись несподіваних атак шведів, які ще не задіяли усіх своїх сил. Він надав наказ відступати, але Меншиков не поспішав виконувати цей наказ, аргументуючи це невеликою відстанню між шведами і росіянами, а тому для відриву від ворога та організованого відходу кавалерії немає можливості [50, с. 51].

О 5-тій годині ранку, при підтримці кавалерії, шведська піхота зламала опір чотирьох редутів, частково обійшовши і частково захопивши їх, але при цьому наштовхнувшись на вогонь шести інших, повздожних. Перед Карлом XII постало складне питання – як бути далі? Штурм цих редутів в лоб загрожував втратою часу та великими жертвами, спроба обійти з флангів – це був доволі складний маневр, бо редуту знаходилися якраз навпроти фронту каролінерів. Інтервали між лінією редутів і околицями Будищанського з одного боку та Яковецького з другого боку лісів – через них мала пройти шведська піхота – були замалі для такого маневру. Навіть якщо б війська знову перешикували в колони, шведи могли б не потрапити в вузький «коридор», наразившись на вогонь редутів і атаки російської кавалерії. Крім цього, Карлу XII потрібно було б розділити армію, що було небезпечно через те, що основні сили росіян вишикувалися до бою.

Карл XII прийняв рішення штурмувати редути. Кілька жорстоких атак шведів не увінчалися взяттям редутів, армія понесла великі втрати. Король переконався в безперспективності лобових атак і віддав піхоті наказ перегрупуватися і спробувати обійти редути з північного напрямку. Для підтримки такого маневру шведи висунули кавалерію ліворуч від Петровського тракту, у той же час Меншиков помітив небезпечний охоплюючий маневр і перекинув частину своїх полків на відтинок між редутами та Будищанським лісом. Російська кіннота вела контратаки і це не дозволяло шведам вийти за лінію повздовжніх редутів. Це ще раз переконало Меншикова в необхідності навалного наступу на противника [50, с. 53].

На правому фланзі каролінери, розпочавши обхід редутів, почали проводити перегрупування під артилерійським вогнем. Колона, яка нараховувала шість батальйонів під командуванням Рооса збилася з маршруту і потрапила під вогонь редутів. Вони намагалися захопити один із них, проте безуспішно. Задля порятунку від гарматних обстрілів та вогню рушниць, Роос відірвався від головних сил та повернув праворуч, намагаючись сховатися у Будищанському лісі. Карл XII, помітивши зростаючий розрив між центром та колоною Рооса, направив на допомогу Вестмаландський піхотний полк і полк драгунів Ельма, які росіяни змогли відтіснити. Таким чином, побоювання шведів щодо розриву своїх шиківань і втрати єдності між різними частинами бойового порядку виявилися небезпідставними.

Для росіян відрив Рооса не залишився непоміченим, саме тому дочекавшись зручного моменту, Петро I посилив Меншикова п'ятьма батальйонами піхоти і п'ятьма драгунськими полками і віддав їм наказ оточити та знищити шведів. У той же час, генералу Боуру, який командував кавалерією було віддано наказ відступати з позицій північніше редутів. Карл XII побачивши відхід російської кінноти, сприйняв це як сигнал для вирішальної атаки на редути. Не чекаючи підхід Рооса, він рушив вперед з піхотою. Відстань між основними силами шведів та колоною збільшилась, прирікши її на загибель, на той момент у Рооса залишалося майже половина

його людей – близько 1500 чоловік, офіцери були вбиті або поранені. Меншикову вдалося оточити відрізану колону та захопити в полон генерал-майора Шліппенбаха, який із розвідувальним загоном знаходився неподалеку, а також – чотири шведські гармати.

Роос намагався прорватися до облогового табору біля Полтави, його колону переслідували. Близько 7 годин ранку, при підході відступаючих шведів до міста, обложений гарнізон зробив вилазку, через що колона Рооса опинилася в оточенні і була вимушена здатися [50, с. 53].

Тим часом, основні сили королівського війська просувалися між повздожньою лінією редутів і Будищанським лісом, переслідуючи кінні відділи Боура, які розпочали відступ. Через те, що здійнялась курява, клубився пороховий дім та була загальна тіснява, шведська армія була дезорієнтована. Внаслідок цього, одна з піхотних колон майже впритул підійшла до російських укріплень, які підпустили ворога ближче, а потім відкрили артилерійський вогонь. О 6-тій годині ранку Левенгаупт почав відводити свою піхоту на околиці Будищанського лісу, роблячи усі намагання уникнути обстрілу та перегрупуватися для контратаки, сюди ж стягувалися і кінні колони Крейца.

О 6 ранку в розгортанні бою настала певна перерва. Заховані в улоговині шведські війська не розпочали жодних дій до 9 години. Це можна пояснити тим, що завдані збитки та розлад у лавах шведської армії вимагали часу на відновлення порядку. Крім того, Карл XII, намагаючись зосередити всі свої сили для рішучої атаки і не маючи ще інформації про долю загону Рооса, очікував його повернення [17, с. 86].

Армія, яка відчутно поріділа, перегруповувалась досить довго, тож Петро I став підозрювати, що шведи можуть не піти в бій і розпочати відступ. Поки командування королівської армії проводило перегрупування в улоговині лісу, піхота росіян вийшла на фланги табору, а потім розташувалася перед фронтом укріплень. В центрі цього бойового порядку були три дивізії піхоти – Голіцина, Галларта та Рєпніна – всього 42 батальйони. Вони вишикувались у дві лінії, загальним командувачем був фельдмаршал Шереметєв.

Повернулася і кавалерія, яка раніше відбила атаки шведів і розташувалася на флангах: правий – вісім драгунських, три кінно-гренадерських полки і Генеральний ескадрон Меншикова, яким командував генерал-лейтенант Боур; лівий – шість драгунських полків Меншикова. Вздовж усього фронту розташували артилерію.

У якості резерву в таборі було залишено одинадцять батальйонів піхоти під командуванням полковника Гінтера. Три батальйони забезпечували охорону лівого крила армії, через Яківці вони були висунуті до Хрестовоздвиженського монастиря. Також, шість драгунських полків були дислоковані північніше, щоб підтримувати зв'язок із загонами Скоропадського, які охороняли шляхи можливого відступу шведів до Дніпра.

Сили росіян у цьому, вирішальному зіткненні, значно переважали сили королівської армії. Карл XII був змушений вишикувати тільки десять батальйонів піхоти. Це було зроблено для того, щоб мати протяжність фронту таку ж, як і у росіян, щоб попередити обхід флангів. На крилах розташувалася кавалерія, вишикувана у дві лінії, тим не менше на правому крилі її не вдалося розгорнути через тісняву, тож її розмістили позаду піхоти.

Шведська армія, яка була готова до баталії, стояла в одну лінію з невеликими резервами за спиною. На обох флангах розташовувалась кіннота, вишикувана в дві лінії. Загальна чисельність шведської армії на той момент становила 18 тисяч вояків. Незважаючи на завершену підготовку до бою, шведська армія не розпочала наступальних дій [17, с. 87].

У той момент Карл XII дізнався, що колона Росса повністю відірвана від основних сил, а російська армія повернула захоплені раніше редути. Підкріплень було очікувати нізвідки, тож на 8-му годину ранку приготування для вирішального бою були завершені і шведи почали наступ.

Ці дії королівської армії було помічено відразу і в наступ пішли росіяни. Артилерія, в свою чергу, вкрила вогонь по першій лінії шведів. Обидві сторони обмінювались залпами та зближувалися поки не почався рукопашний бій. Каролінерам вдалося потіснити центр ворога, майже розколовши його навпіл,

попри це російські шиккування були більш глибокими, через що і більш стійкими і мали змогу давати відсіч. Тим часом шведська кіннота не завжди могла забезпечити успіх піхоти через невідале командування і невпорядкованість. Втомлені нічним боєм шведські солдати, також виснажені артилерійським вогнем росіян втрачали темп наступу, а згодом атака російської піхоти провела контратаки у розривах в бойовому порядку шведів.

На чолі російської армії стояв Петро I. За ним рухалися генералітет, полковники та полки, розташовані в лінію. Під час наближення до ворога Петро I передав загальне командування військами Шереметьєву, очоливши дивізію [17, с. 88].

Майже в той самий момент пролунав сигнал королівській армії про наступ по всьому фронту, а потім кавалерія росіян взяла в кліщі шведське військо по флангам. Ряди каролінерів стали відкочуватися назад, управління військами, яке і до цього було організоване слабо втратилось остаточно. Через страх оточення піхота ринула у Будищанський ліс, за ними стала відступати і кавалерія, іноді атакуючи росіян. Ні Левенгаупт, ні сам Карл XII не змогли зупинити масовий відступ, не допомогли і кавалерійські частини, які намагалися зупинити наступ росіян, але були відкинуті [50, с. 58].

У той час, по всій лінії фронту тривала жорстка боротьба. Драгунські полки на лівому крилі під командуванням Меншикова почали висунутися на правий фланг шведської кінноти, яка поступово відступала. Меншиков відразу використав цю ситуацію для флангового удару проти відкритого правого крила піхоти. Одночасний напад з флангу і фронту призвів до сум'яття в рядах шведської піхоти, що спричинило наступ російської армії по всій лінії фронту [17, с. 89]. Російська армія артилерією та багнетами прорвалися через Упландський та Скараборзький полки і Лейб-гвардію та увійшли до королівської ставки. Частина королівського двору загинула, як і майже усі гвардійці.

Відбиваючи атаки переслідувачів, війська почали виносити травмованого раніше короля. Снаряди вдарили в носилки, на яких перевозили

короля. Коні були убиті, носилки розірвані. Карл II встиг пересісти на коня, але і його застрелили. Непритомного короля вивели з поля бою, а шведська армія, яка спочатку відступала організовано, незабаром розпочала безладно тікати [17, с. 89].

Під час Полтавської битви відбувалася зміна характеру воєнних дій. Якщо попередньо Петро I дотримувався оборонної стратегії, то в петровській системі редутів був закладений принцип активної оборони та ідея переходу від оборони до наступу. В історії військового мистецтва подібний спосіб дій був застосований вперше. Взаємне розташування редутів та укріпленого табору було таким, що війська шведів, пройшовши крізь гребінку редутів, потрапляли під фланговий вогонь всієї російської артилерії, розташованої біля табору [44, с. 15].

Активні дії Полтавської битви тривали дві години. На 11-ту годину ранку було зрозуміло який результат баталії. На її перебіг та фінал фатально вплинули прорахунки та помилки королівської ставки. У полон потрапили: фельдмаршал Реншильд, канцлер – граф Піпер, генерали Гамільтон, Роос, Штакельберг, Шліппенбах. Загальне число полонених становило 2 тисячі 874 осіб.

Колосальними були і втрати шведської армії – 10 тисяч вбитими та полоненими. Російська армія втратила близько 4500 чоловік вбитими та полоненими. Залишки королівської армії відступали двома шляхами – через Будищанський ліс – там йшла більша частина війська із Карлом XII та менша частина відходила через поле з редутами.

Під час битви переважна частина війська Івана Мазепи знаходилася на лівому фланзі каролінерів, базуючись біля с. Пушкарівки, де був шведський обоз, артилерія та частина кінноти, що не була задіяна у бою. Запорожці, разом із шведською піхотою та інженерами продовжували утримувати кільце навколо Полтави. Після того, як поразка шведів була очевидною, залишки армії разом з Карлом XII почали відступати до обозу, Пушкарівку та її околиці прикривали від наступу росіян саме українські козаки. Звідси, через Старі

Санжари, Білики та Кобеляки Мазепа та Карл збиралися дійти до Дніпра та прийняти рішення про подальший рух.

Через сильне погіршення свого стану, Карл XII не міг керувати відступом самотійно, в той же час у його оточенні точилися суперечки куди відводити армію: до Криму чи за Дніпро. Кінець кінцем верх у суперечці взяли ті генерали, які вирішили переправлятися на Правобережну Україну – таким чином можна було швидше відірватися від росіян, через це було покинуто частину артилерії і обозу, щоб вони не гальмували. Також це стало приманкою для російської армії, які відірвалися на грабунок.

Російська армія просто так не відступилася і наздоганяла шведів, які відступали. Активну участь у цьому переслідуванні взяло українське козацьке військо, серед якого виділявся Семен Палій.

Протягом 27-29 червня армія, що відступала, йшла до Дніпра, точно не знаючи, де організувати переправу. 28 червня шведи і мазепинці опинилися біля с. Кішенка, там переправа дозволяла вийти на лівий берег Ворскли, це стало б додатковою затримкою для росіян. Тим не менше, на вимогу головного квартирмейстера Гілленкрока і декількох старших офіцерів, королівське військо попрямувало до Переволочної. Це було сотенне містечко Полтавського полку де ще з давніх пір існувала велика переправа через річку Дніпро. Опинившись на місці, Карл XII планував вивести залишки своїх військ та з'єднатися з силами Крассау. Але виявилось, що транспортні засоби були знищені – ще раніше рейдовим загonom росіян і через це переправити швидко можна було лише невелику частину війська. Армію охопила паніка, відступ перетворився на безладну втечу [50, с. 59].

У ніч з 29 на 30 червня Карл XII та гетьман Мазепа із невеликим загonom кінного війська форсували Дніпро. На лівому березі залишилися – піхота запорожців, декілька сотень компанійців та залишки шведської армії, командування якими було покладено на генералів Левенгаупта та Крейца. Опір з боку відступаючих не мав сенсу, а тому шведи погодилися на капітуляцію. Її жорстокою ціною стала видача усіх українських козаків – за

угодою, яка була укладена біля Переволочної Левенгауптом і Меншиковим. Українські козаки навіть не були трактовані як військовополонені і були всі винищені. У страху та відчаї каролінери відвернулися від учорашніх союзників, які і так залишалися для них незбагненними та чужими. Кінець кінцем вони не мали якогось вибору – розправа із повсталими козаками для росіян мала особливе значення – через питання майбутнього статусу їхньої московської держави. Репресії проти українців були дуже жорстокі, лицемірні та приправлені підлою пропагандистською кампанією. Це був початок чітких та спрямованих дій уряду Москви на знищення Козацької держави як такої – це було вкрай необхідно для побудування «Третього Риму». Це була зачистка територій – знищення полонених козаків при Переволочній, зруйнування Чортомлицької січі, криваві страти у Лебедині, переслідування «мазепинців» та їх сімей – таким чином росіяни робили фундамент своєї імперії [50, с. 61].

Під Переволочною було взято в полон 11 рейтарських, 11 драгунських та 12 піхотних полків, включаючи 15920 солдат артилерії і 36 гармат. Крім того, росіяни отримали 127 прапорів і штандартів, 700 тисяч талерів, польської монети і рублів, а також золотий і срібний посуд. Також захоплено 1796 генеральських і офіцерських возів з різним майном. Шведські війська були роззброєні і оточені підсиленним караулом. Під час цього 220 запорожців були захоплені, а решта втекли або загинули, намагаючись переправитись вправ на правий берег Дніпра [17, с. 94].

Король і Мазепа тікали через дикий, незаселений степ, стикаючись з голодом і спрагою. Шведські війська, постраждалі від цих труднощів, дійшли до річки Буг, куди 8 липня наблизилася російська кавалерія під командуванням Волконського. Частина шведів (800-900 чоловік) були захоплені в момент переправи, близько 500 воїнів потрапили в полон, а інші втекли або потонули. Проте, Карл XII і Мазепа до приходу Волконського, вже 7 липня, втекли в м. Бендери (нині Молдова).

Полтавська битва відкрила дорогу для Петра I до подальших територіальних розширень та становлення Російської імперії як великої

європейської держави. Для Швеції це було важливим ударом, який призвів до втрати її позицій на міжнародній арені. Полтавська битва визначила хід подій в регіоні та залишається однією з ключових подій Великої Північної війни, яка вплинула на подальший розвиток Європейської історії.

2.3. Значення Полтавської битви та її вплив на подальший розвиток дій в історії України

Полтавська битва вирішальним чином вплинула на долі численних народів Східної та Центральної Європи. Для Швеції поразка у цьому бою означала завершення понад столітнього існування її імперії. Для естонців та латвійців почалася більш ніж двохсотлітня епоха під владою Російської імперії, що супроводжувалася процесами зросійщення та релігійного тиску. Також для українського народу ця подія означала втрату надій на відновлення самостійної державності на два століття вперед. З іншого боку, перемога російських військ відкрила шлях для трансформації Московського царства в світову імперію.

Насьогодні Полтавська битва вважається наймасштабнішою битвою Нового часу. В ній затвердився принцип російського військового командування – втягнути противника в широку територію, вимотати сили, одночасно накопичивши перевагу і масштабний наступ у певний момент. Сам задум бою і реалізація не є наслідками якогось виняткового таланту полководців Петра I та його генералів. Це, всього лише якості, що притаманні звичайним вправним воєначальникам – обережність, поступовість, методизм та оцінка ситуації. Російська армія виробила систему укріплень, не покладаючись лише на вогневу та живу силу, а також позбавила королівську армію зручних умов для нападу, після чого і без того знекровлені шведи потрапили в пастку, яка власне, добре спрацювала. Тим не менше, Північна війна не завершилася Полтавською битвою – вона тривала ще дванадцять років [50, с. 65].

Прошло декілька місяців після Полтави і в ніч з 21 на 22 вересня пішов з життя гетьман Іван Мазепа. Петро I, який здавалося б мав радіти, не відчував особливої впевненості. Через деякий час він звільнив та відправив на батьківщину королівського канцлера Цедергельма та генерала Мейерфельдта з пропозиціями про мир, які були доволі скромними – Петро I претендував лише на частину Карелії. Це не було недивним – війна ще далеко не була завершена, а Швеція залишалася грізним суперником, її війська були розташовані по всій Східній Європі. Можна вважати, що в цей час свого життя молодий король Швеції Карл XII став сприймати Мазепу по-іншому. В цей момент він зміг оцінити далекоглядність і проникливість гетьмана поважного віку, який до цього, раніше, наполягав Карлу на створення великої антимосковської коаліції, яка б об'єднала усіх навколишніх противників. Іронічно, що зрозумів важливість пропозицій Мазепа Карл XII лише тоді, коли іншого вибору не було. Без допомоги інших держав він не зміг би вирватися із полону та повернутися до Швеції [39].

До 1709 р. Московія була переважно російською державою з обмеженою присутністю приволжських та сибірських народів. Проте до кінця Північної війни були приєднані прибалтійські землі, створені умови для поглиблення впливу на українські та польсько-литовсько-білоруські території. Річ Посполита стала маріонеткою у руках Петербурга, що підтверджується подіями 1733-1734, 1756-1763, 1768-1774, 1793-1795 рр. Також Росія розширила свої впливові кордони на Закавказзя та Середню Азію [42, с. 130].

Цією битвою Москва поновила тривалу боротьбу задля отримання виходу до Балтійського моря зі Шведською Коронаю. Але Карл XII, молодий амбітний шведський король, не тільки протистояв агресії Північного союзу на чолі з московським імператором Петром I, але й розгорнув потужний наступ на свої позиції в Північній і Східній Європі [54].

Після Полтавської битви для двох держав – Гетьманщини та Речі Посполитої почався новий відлік. XVIII століття зробило їх сестрами по нещастю, в результаті чого, вони стерлись з політичної карти Європи. Після

перемоги над Карлом XII, Петро I міг інакше подивитися на свої інтереси в Польщі і розправитися і з Станіславом Лещинським, який підтримав шведського короля, а ще і з Августом II, який був його союзником. З того часу Росія почала домінувати в політичному житті Польщі – її явна чи прихована участь була у обранні нових монархів, проходженні сеймів та призначенні урядовців.

Незважаючи на це, сама Росія не відчувала твердості позиції після такої «великої перемоги». Полтавська битва стала справжнім міфом про «визначення народження імперії та європейське лідерство», який був накинутий пізніше для свідомості нащадків завдяки художньому трактуванню битви О. Пушкіна. Слід пам'ятати про те, що за кілька днів до битви, а потім і після неї Петро I як переможець неодноразово відправляв до Карла XII пропозиції про мир. У них читалось не стільки бажання вигідного завершення війни, скільки невпевненість в успіху подальшого її перебігу. На Півдні знову почалися войовничі настрої – в цей раз війну з Росією готувалася розпочати Туреччина, яку хвилювало посилення позицій Росії після Полтави. Також її підбурював до вступу до війни Карл XII, який мріяв про визволення із полону, у якому він перебував у Бендерах реванш. Крім цього він у травні 1710 р. уклав договір союзу із Пилипом Орликом, обраним на козацькій раді гетьманом 5 квітня 1710 р., якому теж був вигідний вступ у війну Туреччини.

Після виборів між новообраним гетьманом та старшиною було укладено політичну угоду, що окреслювала основні засади організації влади в козацькій державі – «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького». У своєму прагненні звільнити Гетьманщину від російського панування Орлик спирався на підтримку Швеції, Туреччини та Кримського ханства. 1712 р. він звертається з відкритим маніфестом до європейських володарів, пишучи, що «козацька нація, що стогне під тиранським ярмом Москви, прагне лише того, щоб домогтися своєї волі» [60, с. 9]. У 1714 р. залишає Бендери й перебирається до Швеції, але смерть його чільного союзника — Карла XII в 1718 р. – змушує шукати сприяння інших держав. Останні роки свого життя

наполегливо працював над витворенням широкої антиросійської коаліції, розраховуючи на підтримку Туреччини, а також прихильного до нього Станіслава Лещинського і французького двору.

Перемога, досягнута під Полтавою, дала Москві можливість рішуче змінити тон відносин з гетьманом І. Скоропадським. Тож можна стверджувати, що Петро I використав Полтавську перемогу як каталізатор для обмеження української автономії. Уже 18 липня 1709 р. Петро I увів у Гетьманщині інститут царських резидентів, чия прерогатива полягала в політичному нагляді та контролі (відкритому і таємному) за діяльністю гетьмана та старшини. Крім того, російський уряд намагався активно втручатися в кадрову політику І. Скоропадського. Значущим нововведенням у відносинах між Росією та Україною було розквартирування російських полків у Гетьманщині, які повинні були забезпечувати вірність українців цареві [44, с. 16].

Після Полтавської битви відбулися зміни, що стосувались української армії. Петро I висловлював бажання остаточно включити її до складу російських збройних сил, стандартизувати і зробити її частиною царської армії. Російський цар виявляв інтерес до повної ліквідації автономії Гетьманщини. Проте російський царизм не випадково припинив автономний устрій не в 1708-1710 рр., як передбачалося, а лише в кінці XVIII століття. Саме це стало основною метою виступу гетьмана І. Мазепи та його прибічників. Інтеграційна політика Петра I, яка спрямовувалася на досягнення виключно імперських цілей, тимчасово припинилася через опір гетьмана І. Мазепи. Це була перемога мазепинців, незважаючи на те, що їм не вдалося повністю зупинити імперську політику [45].

Полтавська поразка українсько-шведських сил мала важливим наслідком появу першої української політичної еміграції. Під керівництвом П. Орлика ця еміграція продовжила боротьбу, розпочату І. Мазепою, проти російського царя. Важливо відзначити, що ця політична група суттєво

відрізнялася за своїм політичним світоглядом від старшини, яка залишилася в Україні.

Сторони конфлікту та Полтавської битви по-різному трактують перемоги та поразки. Росія однозначно відзначає перемогу під Полтавою як триумф у Північній війні над наймогутнішою тоді європейською імперією, вбачаючи це як важливий військово-політичний успіх, що заклав основу для утвердження Російської імперії та початку формування імперської ідеології. Навіть коли в 1862 році імператор Олександр II, демонструючи свій лібералізм перед Європою, припинив святкування перемог російської армії, святкування вирішальної битви під Полтавою залишилося, оскільки ця подія стала ключовою для утвердження імперської політики Росії. Шведи сприйняли цей крок імператора як удар по національному гордість і загрозу новому конфлікту. У пресі почалася інтенсивна кампанія ідеалізації Карла XII, якого раніше шведи розглядали як безжального авантюриста, винуватця руйнівних воєн. Шведи відкинули авантюрного короля через дев'ять років після Полтавської поразки в новому поході, цього разу проти Норвегії, і ходили чутки про його вбивство власними співвітчизниками. Пропагандистська кампанія почала просувати ідею Карла XII як визволителя Європи від Московії, і Швеція трансформувала поразку під Полтавою в моральну перемогу, яка вважалася початком шведської демократії [58].

Із дня Полтавської битви завершився період панування шведів, Московське ж царство почало у свою чергу звільнятися від давнього ворога, який закрав вихід до Балтійського моря. В той же час Полтавська битва стала колосальним лихом не лише для Шведської імперії, а й для Європи; порушився попередній баланс сил – після Полтави влада від Шведської імперії перейшла до Московського царства, яке зміцніло і перетворилося на велику державу.

Можна сказати, що події 1709 р. під Полтавою для українців – це, наприклад, те ж саме, що й для бельгійців битва під Ватерлоо 1815 р.: на їхній території, але не за їх участю [59]. Але оскільки Полтавська битва та результат Північної війни мали вирішальні наслідки для подальшого розвитку

європейської та світової історії, то ця війна і ця битва мають вплив і на формування нашої історії та державності. Це була не поразка, а подолання нового рубежу. Відбулася зміна еліт, гетьманат не припинив свого існування, автономія була створена на правових засадах. А для Петра I битва під Полтавою була дуже неочікуваною перемогою.

Для України наслідком Полтавської катастрофи була московська військова окупація й щораз більше обмеження автономних прав Козацько-Гетьманської держави. Лівобережна Україна 1709 р. зазнає відчутного удару по своєму самоврядному статусу [30].

Лівобережна Україна 1709 р. зазнає відчутного удару по своєму самоврядному статусу, оскільки прискорився процес впровадження московських імперських структур. Частина прихильників Мазепи (як-от генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик, племінник Івана Мазепи Андрій Войнаровський та інші) покинула Україну, започаткувавши першу хвилю української політичної еміграції [27].

Таким чином українське суспільство на Лівобережжі було позбавлене дієвого елемента, здатного впливати на політичну ситуацію. Проти автономістів, що залишилися в Україні, а також проти цивільного населення вівся терор, лояльна ж частина старшини була підкуплена й спрямувала свої зусилля на інтеграцію до московського дворянства [51]. За підтримку запорожцями Івана Мазепи була також знищена Чортомлицька Січ. Як бачимо, що для України наслідки перемоги Петра I були фатальні: Полтавська баталія цілком розв'язала руки московському цареві, метою якого, як і взагалі політики московської, було знищення різниці в адміністративному устрої та громадянському житті України, повна нівеляція її етнографічних особливостей.

Петер Енглунд, шведський історик, відзначає, що після Полтавської битви завершилася епоха шведського панування, а Московське царство розпочало звільнятися від свого старого ворога та могутнього сусіда, який контролював вихід до Балтійського моря. З одного боку, це сталося на користь

Московії, що посилила свою владу та перетворилася на велику державу. З іншого боку, полтавська битва стала великою катастрофою не лише для Швеції, але й для всієї Європи, руйнуючи попередній баланс сил та переносячи могутність з Швеції до Московії [28].

Саме після Полтавської битви велич Швеції зазнала занепаду. Незважаючи на те, що країна продовжувала вести війни протягом певного часу – Північна війна завершилася в 1721 році, а останньою війною, в якій шведи брали участь, стала Шведсько-норвезька війна 1814 р., але це було схоже на рух за інерцією.

Грушевський М. вказує, що наслідки Полтавського триумфу Петра I для **Росії були негативні**: імперська влада не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організмів, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення [7].

Полтавська битва мала далекосяжні наслідки і для всієї Європи. Шведський історик Петер Енглунд зазначає: «Від дня Полтавської битви закінчився період шведського панування, Росія почала звільнятися від свого старого ворога, могутнього сусіда, який закривав вихід до Балтійського моря. Водночас, Полтавська битва стала колосальною катастрофою не тільки для Швеції, але й для Європи; вона зламала колишній баланс влади, - могутність після Полтави переходить від Швеції до Росії, яка міцніє і перетворюється у велику державу» [9].

Невдача українсько-шведського союзу під Полтавою призвела до розпаду політичних планів гетьмана Мазепи та його прихильників. Полтавська битва стала великою катастрофою не лише для Швеції, але й для Європи. Ця подія порушила попередній баланс влади, і потужність перемістилася від Швеції до Московського царства, яке утверджує свою могутність та перетворюється у велику державу.

Полтавська битва є одною із визначних у XVIII столітті, особливо через її вплив на політичну ситуацію навколо Гетьманщини. Хід баталії був зовсім не таким, яким його планували і Карл XII і Мазепа, на це вплинуло багато аспектів – неорганізованість шведського командування, поранення Карла, втрата боєздатності армії тощо. Наслідками Полтавської битви стала зміна устрою у Гетьманщині і не тільки. Росія змогла кардинально вплинути на неї, та на Річ Посполиту. Тим не менше, боротьба за українську державу та ідентичність все ж продовжувалася, серед борців були наслідувачі Мазепи та його задумів, такі як Пилип Орлик [45].

Отже, для основних учасників Полтавської битви – Росії, Швеції, України – подія мала абсолютно протилежні наслідки, а значить, у кожного народу формувалася різний світогляд і розуміння події. Швеція, що зазнала поразки в Полтавській битві та в Північній війні, зосередилася на об'єктивному вивченні всіх аспектів епохи Каролінгів на основі архівних джерел. Росія одразу ж почала створювати героїчний міф про битву, який сформував ідеологію імперії. Тому в 1802 році Полтава отримала статус губернії і поступово перетворилася на своєрідний пам'ятник Полтавської битви. Водночас в українському суспільстві формується власний, кардинально інший погляд на Полтавську битву, який свідомо українська спільнота висловила проти помпезних святкувань. Не маючи в руках державно-адміністративних важелів впливу на свідомість, шанувальники української ідеї в художніх творах, політичних памфлетах та історіософських творах змальовували трагічні наслідки Полтавської битви для подальшої долі українців та об'єктивні перешкоди на шляху здобуття незалежності України.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Сучасні методичні підходи до вивчення теми на уроках Історії України в ЗЗСО

Відповідно до навчальних програм для закладів загальної середньої освіти, розроблених Міністерством освіти та науки України, Полтавська битва вивчається у 8 класі на уроках Історії України у контексті історії Гетьманщини в період гетьманування Івана Мазепи та на уроках Всесвітньої історії при вивченні історії держав Східної Європи, власне Московського царства та становлення Російської імперії [6, с. 74, 93]. Історія Полтавської битви не викладається оглядово, проте варто розглянути методичні підходи до вивчення теми на уроках у ЗЗСО.

Полтавську битву у 8 класі вивчають на уроках історії України у розділі 5 «Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст.», при розгляді теми «Гетьманщина в період Івана Мазепи та спроба усамостійнення» [6, с. 93]. Варто зазначити, що у програмі Міністерства освіти та науки України з історії України, та й з інших предметів не подається чітке визначення тем уроків, лише розписані основні положення, що мають знати та вміти учні.

У методичних рекомендаціях Міністерства освіти і науки щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти в 2022-2023 навчальному році зазначається, що календарно-тематичне та поурочне планування здійснюється вчителем у довільній формі, у тому числі з використанням друкованих чи електронних джерел тощо [41]. У Міністерстві освіти зазначають, що формат, обсяг, структура, зміст та оформлення календарно-тематичних планів та поурочних планів-конспектів є індивідуальною справою вчителя.

Проаналізувавши програму з історії України у 8 класі, укладену та рекомендовану Міністерством освіти та науки України ми звернули увагу

також і на календарні плани, що створюються вчителями та/або укладачами самої програми. Всі плани, які розробляють учителі, викладаються у мережу на таких популярних освітніх платформах як На Урок, Освіторія, Освіта-UA тощо. Дослідивши їх, ми змогли виокремити та уніфікувати точні назви тем, під час яких вивчається Полтавська битва. Нами це було зроблене для того, щоб на прикладах розповісти про наочність та історичні джерела, що використовуються на таких уроках та скласти методичні рекомендації до їх використання.

Відповідно до модельних програм, затверджених Міністерством освіти і науки України, історія Полтавської битви вивчається у наступних темах:

Історія України 8 клас:

Розділ 4. Українська козацька держава наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст. Тема: Гетьманщина в часи Івана Мазепи [32, с. 23].

Розділ 5. Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст. Тема: Гетьманщина в період Івана Мазепи [33, с. 33]

Розділ 4. Військо Запорозьке (Гетьманщина) та інші українські землі в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Тема: Гетьманство Івана Мазепи [34, с. 29].

Інтегрований курс «Історія: Україна і світ» 8 клас:

Розділ 4. Суспільство і соціальні процеси раннього Нового часу. Тема: Гетьманщина у Північній війні [35, с. 51].

Календарно-тематичні планування вчителів зокрема містять і такі формулювання теми: «Гетьманщина за правління Івана Мазепи. Північна війна. Полтавська битва» [47], «Україна в подіях Північної війни. Повстання Івана Мазепи» [24].

Для визначення сучасних методичних підходів до вивчення теми на уроках історії України у ЗЗСО нами було розроблено план-конспект уроку «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» за підручником «Історія України. 8 клас» авторів О. Дудар, О. Гук, за редакцією О. Пошетун [16, с. 146-157].

Сучасний урок історії в ЗЗСО вимагає адаптації до потреб сучасної молоді та використання інноваційних методів навчання. Нова педагогічна парадигма покладає акцент не лише на запам'ятовування фактів, але і на розвиток критичного мислення, аналітичних навичок та здатності розуміти взаємозв'язки між минулим і сучасністю. Починаючи з організації уроку, важливо враховувати різноманіття методів навчання. Історія не повинна бути представлена лише у вигляді лекцій або читань. Застосування інтерактивних технологій, ігор, сучасних методів може зробити урок цікавішим і зрозумілішим для учнів. Використання мультимедійних ресурсів, віртуальних екскурсій, інтерактивних карт, оригінальних джерел, наочності може допомогти створити захопливий навчальний досвід.

Особлива увага має бути приділена врахуванню різних стилів навчання учнів. Деякі можуть краще розуміти матеріал через візуальні засоби, ілюстрації, тоді як інші навчаються краще за допомогою аудіо- або відеометодів. Диференціація уроку дозволяє кожному учневі відчувати себе комфортно і зрозуміти матеріал в процесі навчання.

Застосування проблемно-орієнтованого навчання дозволяє учням застосовувати свої знання в розв'язанні реальних історичних завдань. Такий підхід допомагає розвивати критичне мислення, робить навчання цікавішим і важливим для учнів. Важливим елементом сучасного уроку історії є акцент на розвиток навичок дослідження. Учні повинні вміти знаходити та аналізувати історичні джерела, визначати їхню достовірність та вплив на формування певних історичних уявлень.

Також важливо враховувати глобальний контекст історичних подій. Сучасний урок історії повинен допомагати учням розуміти взаємозв'язки між подіями на світовому рівні та їхнім впливом на розвиток окремих націй та суспільств.

Урок історії в сучасному ЗЗСО повинен бути спрямований не лише на засвоєння фактів, але й на розвиток критичного мислення, навичок дослідження та здатності розуміти значення минулого для сучасності. Такий

підхід дозволить формувати в учнів глибоке розуміння історії та розвивати навички, необхідні для участі в сучасному світі.

У підсумку, сучасний урок історії в загальній середній освіті повинен бути насиченим, цікавим та спрямованим на розвиток різних аспектів особистості учня. Засвоєння історичних знань має сприяти розвитку критичного мислення, громадянської позиції та розумінню світового контексту. Лише такий підхід може гарантувати підготовку молодого покоління до активного та свідомого участі в житті суспільства.

Вважаємо, що під час викладання на уроках історії матеріалу про Полтавську битву безперечно важливим є використання наочності та історичних джерел, які допомагають активізувати увагу учнів, розвивати їх критичне мислення, робити освітній процес цікавішим.

3.2. Аналіз авторської розробки та рекомендації щодо використання наочності та історичних джерел при викладанні теми «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» у 8 класі.

Навчання історії у школі є спрямованим на реалізацію основної мети базової загальної освіти. Вона полягає у розвитку та соціалізації особистості учня, у формуванні його світоглядних орієнтирів, його національної самосвідомості, загальної культури, творчих здібностей, екологічного стилю мислення і поведінки, здатності до самонавчання й саморозвитку в умовах глобальних змін і викликів, розвитку дослідницьких і життєзабезпечуючих навичок [6, с. 13].

В середній загальноосвітній школі сучасна історична освіта має спрямовуватися на формування світоглядних позицій молоді, що відповідають потребам часу, підготовку молоді до життя у відкритому світі, що зорієнтований на демократичні й ліберальні цінності, об'єднання українського суспільства, виховання через гармонійне поєднання індивідуальної та

колективної типів історичної пам'яті в особистості поваги до власної самобутності, злагоди і стабільності в державі.

Шкільна історична освіта провадиться за допомогою курсів та предметів інваріантної та варіативної частини навчальної програми, а в старших класах подальше вивчення предметів та факультативних предметів на одному з певних рівнів:

- рівень стандарту – обов'язковий мінімум змісту навчального предмету,
- профільний рівень – поглиблений зміст навчання, що передбачає орієнтацію на майбутню професію.

За період незалежності України змінювалась і структура і змістове наповнення навчальних програм з історії. Нині у 5-11-х класах загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання історія викладається виходячи з цілей, вимог і змісту навчання історії у школі, що закладені у Державному стандарті освіти. Курс історії України вивчається з давніх часів до сьогодення. Вивчення курсу відбувається через хронологічно послідовну лінійну систему шкільної історичної освіти.

План-конспект уроку «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» розроблено за підручником «Історія України. 8 клас» авторів О. Дудар, О. Гук, за редакцією О. Пометун) [16, с. 146-154].

У розробці уроку використані:

засоби освітньої діяльності:

- словесно-друковані: підручник
- наочні: ілюстрації

методи освітньої діяльності:

- словесні: розповідь, пояснення, бесіда
- наочні: ілюстрації, самостійне спостереження
- практичні: робота з таблицею, робота з джерелами.

прийоми освітньої діяльності:

- прийом активізації розумової діяльності

- прийом активізації уваги
- прийом запам'ятовування
- прийом усного викладу інформації

У розробці уроку використано також такі методи та форми роботи:

«Мозковий штурм» – це ефективний метод колективного обговорення, пошук рішень, що спонукає учнів проявляти уяву та творчість, що досягається на основі вільного вираження думок усіх учасників і допомагає знаходити кілька рішень з конкретної теми.

Робота з QR-кодом – учні сканують код та виконують завдання за посиланням, аналізують текст та відповідають на запитання.

Робота з ілюстраціями. Використання наочності – це дидактичний принцип, під час якого навчання базується на конкретних образах певних понять, фактів, явищ, що безпосередньо сприймаються учнями. Робота з наочністю – це робота з готовим зображенням. Використання наочності під час уроків історії розвиває вміння аналізувати, узагальнювати, формувати вміння самостійно робити висновки, умовиводи. Використання наочності є незамінним засобом створення історично правдивих уявлень про минуле школярів, а також способом підтримання інтересу до історичного минулого. Наочність у цьому випадку функціонує як опора для розуміння природи історичних подій і явищ, ефективний спосіб формування найважливіших історичних понять і засвоєння учнем законів суспільного розвитку [40, с. 155].

Робота з історичним джерелом. Одним з основних дидактичних принципів при вивченні історії є принцип джерелознавства. Він передбачає активне використання різних історичних джерел, таких як текстові документи, картини, фотографії, археологічні знахідки, відеоматеріали тощо. Робота з цими джерелами сприяє збагаченню знань учнів та розвитку їхніх критичних навичок [37, с. 15].

Робота з таблицею. Під час розповіді вчителя учні заповнюють таблицю. Цей вид роботи спонукає дітей уважно слухати вчителя, слідкувати за розповіддю, щоб докладно заповнити таблицю.

Фронтальне опитування. Завдяки прямій взаємодії між учителем і учнем перший не тільки опитує і виробляє оцінку перевіряються знань, але і коригує відповіді, направляє, а також виправляє помилки. У подібному діалозі відбувається закріплення пройденого матеріалу.

Ідея наочності завжди займала чільне місце в педагогіці. На практиці вона виражалася в реалізації дидактичного принципу наочності, який став науково оформлятися одним з перших в історії педагогіки. Принцип наочності є одним з найстаріших і найважливіших принципів дидактики. До наочності зверталися і тоді, коли не існувало писемності і навіть самої школи. З давніх-давен філософи і педагоги думали про те, як полегшити пізнавальну працю школярів.

Першим вченим, хто розробив досить детальну теорію наочності як принципу успішного навчання, був чеський педагог Я. А. Коменський (1592 - 1670). Він узагальнив емпіричний досвід попередників і вперше теоретично обґрунтував і детально розкрив принцип наочності. Я. А. Коменський розумів наочність як залучення всіх органів почуттів на краще сприйняття речей і явищ [25, с. 110].

Можна з упевненістю сказати, що ми живемо в інформаційному суспільстві, в якому інформація має особливу цінність, а також здатність людини орієнтуватися у величезному інформаційному просторі. Ми пізнаємо світ по-різному: на зір, на звук, на дотик тощо. У зв'язку з цим недостатньо організувати навчальний процес лише на словесній основі. Тому використання наочності відіграє важливу роль у навчанні історії.

У психолого-педагогічній літературі зазначається, що надмірна словесність у класі ускладнює реалізацію зорового принципу, свідомості та активності, практичної спрямованості, внаслідок цього знання учнів виявляються формальними та неповноцінними.

Принцип наочності Я. А. Коменський протиставляв словесному, пасивному навчанню. Для здійснення наочності він вважав за необхідне використовувати реальні предмети і безпосереднє спостереження за ними, а

якщо це неможливо – моделі або копії предметів або явищ. Таким чином, Я. А. Коменський розвиває дуже цінну думку про широке застосування в школі різних наочних посібників. У підручниках Я. А. Коменський теж пропонує використовувати принцип наочності, про що свідчать складені їм навчальні книги, більшість з яких він ілюстрував особисто.

Надалі питанням наочності як принципу навчання займалося чимало педагогі, одні з яких К. Д. Ушинський і І. Г. Песталоцці. Результатами робіт педагогів XVII століття стали висновки, що вчитель не просто може, а скоріше навіть зобов'язаний використовувати різні засоби наочності: наприклад, в історії реальні об'єкти, зображення даних об'єктів, макети і моделі їх. Так само досить продуктивним може бути використання на уроках історії карт, схем, портретів царів і імператорів, різних політичних і державних діячів, продуктивним є і використання художніх картин, що відображають ту чи іншу історичну епоху, або той чи інший політичний або економічний процес [29, с. 90].

Наочність – це дидактичний принцип, під час якого навчання базується на конкретних образах певних понять, фактів, явищ, що безпосередньо сприймаються студентами. Це фундаментальний принцип. Таке навчання називають наочним, при якому учні формують уявлення та поняття на основі безпосереднього сприйняття або через зображення [18, с. 23].

Наочні методи навчання – це методи, при яких в процесі навчання засвоєння навчального матеріалу залежить від використання наочних і технічних засобів. Дані методи сприяють розвитку мислення, уяви, пам'яті, спостережливості, мовлення. Систематично користуючись наочними посібниками, учні можуть зрозуміти історичне минуле, наочно уявити його за допомогою відповідних малюнків і виразно, виразно висловитися [61, с. 133].

Робота з наочністю – це робота з готовим зображенням. Використання наочності під час уроків історії розвиває вміння аналізувати, узагальнювати, формувати вміння самостійно робити висновки, умовиводи.

Використання наочності є незамінним засобом створення історично правдивих уявлень про минуле школярів, а також способом підтримання інтересу до історичного минулого. Наочність у цьому випадку функціонує як опора для розуміння природи історичних подій і явищ, ефективний спосіб формування найважливіших історичних понять і засвоєння учнем законів суспільного розвитку.

У сучасній дидактиці принцип наочності зазнав значних змін: відбувся перехід від використання наочності як ілюстрації до орієнтованого на діяльність характеру наочності, у зв'язку з чим видимість стає динамічною, інтерактивною, нелінійною та мультимедіа. За своїм призначенням візуалізація із засобу активізації пізнавальної діяльності стає засобом пізнання та розвитку учня. В даний час робота з наочними посібниками не повинна обмежуватися простою демонстрацією наочності, необхідно моделювати навчальні ситуації, в яких учень безпосередньо взаємодіє з наочними моделями, виконуючи навчальні дії та отримує знання із результатів практичної діяльності [29, с. 34].

Таким чином, візуалізація – це спосіб отримання і узагальнення знань за допомогою зорового образу події, факту, поняття, явища, процесу і т.д., заснований на системному структуруванні інформації в наочній формі і на асоціативному мисленні.

У свою чергу, застосування наочності на уроках історії відповідає вимогам до результатів освоєння учнями освітньої програми основної загальної освіти, зазначених у Держстандарті. У вимогах до рівня підготовки учнів школи, планованих результатах і уміннях, до числа основних умінь відноситься вміння аналізувати історичну інформацію, що міститься в різних знакових системах (карта, текст, таблиця, аудіовізуальний ряд, схема).

Поняття наочності у сучасній дидактиці відноситься до різних видів сприйняття (зорових, слухових, чуттєвих та інше). Жоден із видів наочності не має абсолютних переваг перед іншим. Нерідко виникає необхідність використовувати різні види наочних засобів при ознайомленні з одними і тими

ж питаннями. Наприклад, в курсі історії доцільно розглядати предмети, що збереглися від досліджуваної епохи, макети і картини, що зображують відповідні явища, історичні карти, дивитися кінофільми і т. д. [10, с. 213].

Ми говоримо конкретно про навчальну дію як свідомий, цілеспрямований, ефективно завершений пізнавальний акт, специфічний спосіб перетворення навчальних матеріалів у процесі виконання навчальних завдань. У зв'язку з цим принцип наочності стали називати діяльнісною наочністю, виходячи з її змісту. Виявляється, що учень у процесі засвоєння знань повинен спиратися на наочні моделі, створені в процесі власного пізнавального досвіду за допомогою спеціальних наочних посібників.

Наочність в процесі навчання виконує такі функції:

1. Формування в учнів візуальної і слухової культури.
2. Створення форми, сутності явища, його структури, а також взаємодії для підтвердження теоретичних положень.
3. Приводить в стан активності всі аналізатори та пов'язані з ними психологічні процеси відчуття, сприйняття, уявлення, в результаті яких виникає велика емпірична основа для узагальнююче-аналітичної розумової діяльності дітей і педагогів.
4. Надає вчителю зворотну інформацію: за відповідями на питання учнів оцінюють за засвоєним матеріалом, слідкують за думка учнів, простежують розуміння суті будь-якого явища [13, с. 37].

Сучасному вчителю просто необхідно абстрагуватися від стандартних шаблонів уроку, і підібрати щось нове (не звично) для учнів, що могло б привернути увагу дітей, змусити їх включитися в діяльність на уроці, захопитися нею, змусити їх мислити творчо, шукати шляхи і варіанти рішень. Одним із засобів активізації діяльності учнів на уроці, їх творчої думки є наочність [13, с. 90].

Особливу роль на уроках історії відіграє наочне навчання. Учні не можуть безпосередньо сприймати минулі події. Історичні події унікальні.

Тому різноманітні наочні посібники є важливим джерелом історичних знань. Вони забезпечують сприйняття історичних подій через живе споглядання.

При викладанні історії ніякі засоби художнього оповідання, ніякі образи викладу не можуть створити у учня точні та конкретні уявлення про минуле, що виникають при сприйнятті досліджуваних об'єктів чи їхніх образів. На основі сприйняття предметів або через образи (візуалізацію) у процесі навчання учні створюють образні уявлення та уявлення про минуле [40, с. 120].

У дидактиці прийнято відрізнити внутрішню наочність, або ж словесно-образну (приклади з життя, літературні образи) та зовнішню, або ж предметну (графічну наочність, природні продукти та їх зображення тощо).

Класифікація за зовнішніми ознаками, до якої включають: друківані (картинки, карти, схеми, ілюстрації, таблиці); екранно-звукові та екранні (стрічки фільмів, фільми, звукозаписи, відеозаписи); комп'ютерні засоби навчання (малюнки, зображення, графіки, таблиці). Найчастіше звертаються до класифікації за змістом і характером історичного образу, підкреслюючи наочність предметну, зображальну, умовно-графічну.

При вивченні історії під предметною візуалізацією розуміють безпосереднє сприйняття не одного історичного минулого, а матеріальних пам'яток минулого, матеріальних слідів, не самого життя первісних людей, а слідів їхнього життя та діяльності в вигляді так званого інструменту кам'яного віку, систематизованого в музейній експозиції, не феодалських суперечок і лицарських турнірів, а матеріальних залишків цієї «шляхетної» діяльності – зброї та обладунків. Тому наочність предметна включає пам'ятні місця історичних подій, матеріальні пам'ятки минулого, твори мистецтва та побутові потреби минулого, автентичні предмети за рецептом, які утворюють музейну експозицію.

Значно ширше застосування має візуальна наочність, а саме зображення історичних пам'яток, подій, діячів. Візуальна наочність включає навчальні карти про історію, твори історичного живопису, ілюстрації, фотографії,

портрети, мультфільми, навчальні, художні і документальні фільми, а також моделі, макети.

Особливим видом наочності є умовно-графічна візуалізація, тобто вираження історичних явищ через умовних персонажів. До нього входять карти, схематичні плани, діаграми, діаграми, графіки [12, с. 17].

Наочне навчання впливає не тільки на сферу почуттів у сприйнятті минулого, а й на сферу мислення і виконує ряд функцій:

1. Учні створюють достовірні, ілюстративні образи історичного минулого, особливо за допомогою ілюстративних засобів навчання.

2. Ілюстративні засоби навчання конкретизують історичні факти, долають модернізацію минулого в уяві учнів.

3. Наочність служить опорою для розкриття сутності історичних явищ, формування основних історичних понять і закономірностей, що забезпечують глибше їх засвоєння учнями.

4. Наочні способи навчання емоційно впливають на учнів. Художнє навчання формує також естетичні погляди школярів, вчить їх «бачити» у художніх творах моральне почуття, художні достоїнства, майстерність їх творців, розвиває потребу постійної причетності до прекрасного.

5. Наочне навчання розвиває спостережливість, уяву, пам'ять і мову учнів, підтримує постійний інтерес до історичного минулого [13, с. 91].

Що ж можна віднести до наочних засобів навчання на уроці історії? Це і репродукції картин, відеофрагменти та відеосюжети, навчальні картини, фотографії пам'ятників архітектури і скульптур, відеофільми, а також таблиці, схеми, фотографії, карти, діаграми, графіки і картосхеми. Величезною популярністю на уроках історії користуються музейні експонати, експонати археологічних розкопок, макети, моделі фортець і міст.

Звернемося до використання наочності на уроках історії на прикладі вивчення теми: «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року».

На практиці навчання із застосуванням наочності та джерел, ілюстративний матеріал поєднується зі словом учителя. Способи поєднання слів і наочності при всьому їх розмаїтті утворюють кілька основних форм. Одна з них характеризується тим, що вчитель керує процесом спостереження, що ведеться учнями, а знання про зовнішній вигляд предмета, його структуру, вони отримують зі спостереження за об'єктами [18, с. 25].

Наприклад, під час уроку за темою «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» (Додаток 1), вчитель, розповідаючи про обрання гетьманом І. Мазепу обов'язково має акцентувати увагу на його зовнішньому вигляді. У розробці уроку пропонується така робота через відсканування коду, що поєднує роботу з наочністю та технологіями.

Окрім того, під час уроку при вивченні меценатської діяльності І. Мазепи теж варто проілюструвати розповідь. Зокрема, варто представити дітям зображення будівель та споруд і поставити до них відповідні запитання:

1. Що зображено на ілюстраціях?
2. Як називається стиль, у якому споруджені та оформлені будівлі на ілюстрації?
3. Поміркуйте, чому заможна козацька старшина виділяла значні кошти на утримання та оновлення храмів (додаток 1).

У методиці викладання історії виокремлено головні етапи роботи над картиною. Вони зводяться до наступного: по-перше, обов'язкова підготовка до сприйняття образу, зазвичай супроводжується викладом назви й автора та коментарем сенсу її демонстрування. Далі йде первинне сприйняття образу, на яке відповідають запитаннями: «Що? Коли? Де?». Далі відбувається розуміння окремих деталей зображення, їх аналіз. Крім того – збагачене розуміння цілого: узагальнення на основі виявлених зв'язків між окремими частинами та висновки про аналіз деталей [14, с. 5].

Ще одним видом наочності, яку необхідно використовувати на уроках історії є карти. Історична карта може стати гарною допомогою в ході всього пояснення нового матеріалу, на завершальній стадії пояснення, при

закріпленні вивченого і при застосуванні нових знань. Поки учні ще не цілком вільно почуваються біля карти, вчителю доцільно спочатку продемонструвати прийоми роботи з картою, потім виконати цю роботу разом зі школярами та таким чином підготувати їх до самостійного виконання завдань. Необхідність більш ґрунтовного знайомства з картами визначається важливим педагогічним завданням – допомогти учням орієнтуватися в історичних і сучасних політичних реаліях.

Розглянемо на прикладах. Під час вивчення теми «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» варто використовувати також карти, зокрема, під час вивчення матеріалу становище Гетьманщини на передодні Північної війни та події під час війни необхідно використовувати карту «Україна наприкінці XVII – XVIII ст.» (додаток 1) та поставити наступні завдання для виконання:

1. Розгляньте карту.
2. Назвіть країни, які межували з Гетьманщиною у цей період.
3. Назвіть місто, де розміщувалася столиця Гетьманщини.
4. Вкажіть, по території яких сучасних країн проходили кордони Гетьманщини.
6. Знайдіть на карті місця сутичок російсько-шведських військ.

Така робота допоможе учням закріпити щойно вивчений матеріал та краще розуміти кордони Гетьманщини, події Північної війни, територію Полтавської битви у період, що вивчається.

Загалом, у 8 класі учні вже мають вміти працювати з історичною картою проте, вважаємо за необхідне навести алгоритм роботи з історичними картами на уроках історії. Його можна узагальнити та використовувати як пам'ятку у класі.

Алгоритм читання історичної карти:

1. Прочитайте назву карти (в ній міститься інформація про територію, зображеної на карті і час, до якого відноситься зображення).

2. Ознайомтеся з легендою карти (це умовні знаки, які допоможуть прочитати інформацію, зображену на карті)

3. Читання інформації на карті починайте з найбільших об'єктів і поступово рухайтесь до більш дрібних:

а) визначте природно-кліматичні ознаки території (в якій частині світу знаходиться, якими морями омивається);

б) визначте ознаки держави (межа, столиця, держави-сусіди);

в) визначте діяльність людини, відображену на карті (це можуть бути військові походи, торгові шляхи). Пам'ятайте, що рух на мапі завжди позначається стрілкою.

Тож, використання наочності – найпотужніший активізатор навчальної діяльності – займає важливе місце в системі методичних прийомів навчання, його вивчення допоможе вчителям досягнути високих результатів. Необхідно пам'ятати, що залучення наочності, перш за все, доцільно:

- при вивченні нових для учнів матеріальних об'єктів (знарядь праці, творів мистецтва);
- при відсутності або нестачі в пам'яті учнів образів, необхідних для створення цілісного уявлення про факти, які викладаються;
- при характеристиці видатних історичних діячів (портрет, фотографія) або типових представників суспільних верств населення;
- при необхідності виділити історичний факт, підвищити його емоційно-виховний вплив, особливо міцно закріпити його в пам'яті учнів (тут особливу роль відіграють фотографії, картини, портрети) [13, с. 84].

Проаналізувавши наявну методичну літературу та виходячи з власного досвіду нами було складено правила використання наочності на уроках історії.

1. Зміст наочності має відповідати віковим особливостям школярів.

2. Наочність має ілюструвати тему та матеріал уроку і не містити зайвої інформації.

3. Урок не повинен будуватися виключно на наочності. Перенасичення наочними посібниками одного уроку знижує ефективність сприйняття, стомлює. У той же час, недостатність наочності робить урок нудним, нецікавим. Всього повинно бути в міру.

4. Демонстровані предмети (карти, схеми, скульптури, портрети, ілюстрації) повинні бути видні всім учням з будь-якої парти. Для демонстрації предметів маленьких розмірів доречно використовувати проекції, оптичне збільшення. Або можна викликати учнів по черзі до демонстраційного столу.

5. Можна і потрібно залучати учнів до пошуку інформації для складання наочного посібника. Тобто, як одне із завдань учневі можна доручити підготувати ілюстративний матеріал до тієї чи іншої частини уроку, теми чи розділу.

6. Якщо вчитель планує використовувати наочні матеріали, то про це не варто забувати під час уроку. Наприклад: при вивченні теми «Гетьманщина в роки правління гетьмана Івана Виговського», учитель повісив поруч з дошкою портрет цього діяча. Здавалося б, наочність є, але помилка була в тому, що під час уроку вчитель жодного разу не звернув увагу учнів на цей портрет.

7. Будь-яке використання наочності обов'язково потребує коментаря від учителя. Що це за зображення, що воно нам показує, яку інформацію ми можемо з нього дізнатися – на ці та інші запитання має відповісти вчитель при демонстрації наочності.

Інтерактивні наочні засоби навчання на уроках історії можуть підвищити мотивацію навчання дітей, розвинути їх креативність та пізнавальну активність та підвищити ефективність самостійної роботи. Використовуючи інтерактивні засоби навчання, вчитель підвищує інтенсивність навчального процесу, рівень наочності, емоційну, естетичну та наукову переконливість викладання, встановлює міжпредметні зв'язки та розвиває рефлексію. Все це сприяє поліпшенню якісної освіти, яка відповідає вимогам часу [10, с. 115].

Важливим є те, що кожен урок повинен містити в собі етапи роботи з наочними і технічними посібниками, тому що це не тільки привносить різноманітність в хід уроку, а й підвищує зацікавленість учнів до досліджуваного предмета, їх мотивацію до навчання. Регулярне та систематичне використання наочності у процесі навчання розвиває просторову уяву та здатність подумки оперувати об'ємними предметами.

Як бачимо, використання різних методів наочного навчання також визначається освітніми та виховними цілями школи. Переваги наочності полягають у тому, що завдяки їй у процесі вирішення навчальних проблем дитина вчиться уважно слухати пояснення вчителя, послідовно виконувати дії для правильного вирішення будь-якого завдання [10, с. 115].

Тому ми можемо зробити висновок щодо необхідності оптимального використання наочності на уроках історії, яке призводить до наступних результатів. Використання наочності під час уроків:

- сприяє підвищенню мотивації та концентрації процесу навчання;
- дозволяє організувати власний моніторинг індивідуальних успіхів учнів;
- також використання наочних посібників дає змогу підвищити ефективність та якість засвоєння учнями навчальних матеріалів;
- допомагає включити додаткові резерви та методичні прийоми для покращення результату навчальної діяльності;
- вагомо економить час при вивченні нового та закріпленні переданого матеріалу;
- розкриває методологію ефективної роботи з наочними засобами навчання;
- наочні посібники (зображення, ілюстрації та моделі), які викликають велику емоцію, мають вагоме виховне значення у навчанні історії;
- знайомство з матеріальними пам'ятками та використання наочності пробуджує в дітей інтерес до історії як науки, до вивчення минулого, активізує їхню розумову активність, увагу та творчу уяву.

Значні зміни відбуваються в даний час в сучасній школі. Центр ваги зміщується з простого засвоєння знань, умінь, навичок на формування досвіду пізнавальної діяльності (дослідницької, проектної, емоційно-оцінної, аналітико-критичної та ін.). Це істотно змінює взаємні відносини вчителя і учнів, реально перетворюючи їх в суб'єкт-суб'єктні. Змінюються і завдання навчання – тепер необхідно вчити дітей систематизувати інформацію, що отримується з різних джерел (в тому числі і за межами школи), критично її осмислювати, перетворюючи в власні знання. Даний процес неможливий без застосування наочності на уроках, тому дана тема актуальна на сьогоднішній день.

Уроки історії в закладах загальної середньої освіти, мають включати роботу учнів з історичними джерелами. У навчальній програмі з історії прописано те, що в учні повинні поступово формуватися вміння працювати з джерельною інформацією. У цьому і полягає вищезгадана нами історична інформаційна компетентність. Робота з джерельною інформацією позитивно впливає на набуття учнями знань, умінь та навичок.

Вчителі історії часто організують роботу з письмовими історичними джерелами для учнів, яка може бути як індивідуальною, так і груповою (інтерактивною). Проте важливо пояснювати учням, що джерела не обмежуються лише письмовими. Історичними джерелами є всі аспекти людської діяльності, включаючи результати взаємодії з навколишнім середовищем, предмети матеріальної культури, звичаї, обряди та пам'ятки писемності [40, с. 145]. Документи вважаються найбільш значущими пам'ятками писемності. За словами методистки Г. Яковенко, робота з історичним документом не лише уточнює навчальний матеріал, але й ознайомлює з методами історичного дослідження, розвиває навички аналізу історичних джерел, а також сприяє підвищенню інтересу до предмета [61, с. 116].

Розгляд історичних подій зазвичай вимагає урахування принаймні двох точок зору, оскільки це може бути спирання на спогади осіб з різними

поглядами на певне питання. Порівняння документів є ефективним засобом для досягнення цієї мети. За словами В. Власова, робота з документами надає можливість аналізувати та тлумачити різноманітні чи протилежні погляди на події, включаючи точки зору переможця чи переможеного, представників різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп, а також з різних перспектив, таких як національна, сусідніх держав і так далі [5, с. 5].

Використання історичних джерел на уроках історії почалося у другій половині XIX століття [19, с.10]. Пізніше, у 1930-1940-х рр. підручники для учнів з історії не були наповнені історичними документами. З початку 1960-х років педагоги розпочали впровадження джерел на уроках історії. Проте хрестоматії та збірки документів, видані у 30-60-х рр. XX ст., були призначені для використання вчителями та не спрямовувалися на розвиток самостійної навчальної діяльності учнів. У 80-х роках XX ст. з'являються перші підручники, в яких містяться документальні джерела, проте більшість з них обмежувались політичним життям у СРСР [19, с.11].

З 1990-х років триває активний процес використання історичних матеріалів на уроках історії. Методисти К. Баханов та Л. Задорожна і зараз вважають, що робота з документами має відбуватись систематично та базуватись на моделі лабораторно-практичного навчання. Методист В. Власов стверджує, що робота з історичним джерелом в умовах сучасної школи можлива лише в поєднанні з підручником. Крім того, він вважає, що одним із компонентів у роботі з формуванням вміння працювати з історичним джерелом є навчальні й розвивальні завдання [5, с. 6].

Джерела можна використовувати на різних етапах уроку, проте найчастіше їх залучають під час вивчення нової теми та закріплення знань учнів. Історичні джерела, які використовуються під час підготовки до уроку, вчитель може отримувати з хрестоматій, які включають в себе різні види письмових джерел [29, с. 62]. Методисти О. Пометун та Г. Фрейман стверджують, що при підготовці до уроку вчитель повинен дидактично обробити документ, тобто відібрати ту інформацію, яку можна використати на

уроці. Це значно полегшить завдання учнів і ефективно використовуватиме час уроку. Крім того, дослідження джерел учнями має поступово ускладнюватись. Якщо для 5-6-х класів досить матеріалу описового характеру обсягом до 15 рядків, то у 7-8-х класів стрімко зростає кількість документів господарського і юридичного характеру. У 9-му класі переважно використовуються політичні та програмні документи [40, с. 151].

Зазначені методисти рекомендують такий перелік завдань для обробки джерельної інформації: читання і узагальнення документа, створення плану; використання пояснювального читання з перед- і післясловом; самостійний аналіз документа та відповіді на його запитання; порівняльний аналіз двох документів, що доповнюють один одного та характеризують одну і ту саму подію; висловлення критичної оцінки документа. Під час цього учні визначають його логічно завершені частини, основні ідеї та вчать знаходити докази для підтримки конкретного твердження. Окрім індивідуального дослідження документа, можна використовувати групові (інтерактивні) методи роботи, які позитивно впливають на розвиток особистості кожного учня [40, с. 151].

Методистка Г. Яковенко рекомендує вчителям і учням виконувати роботу з джерелами на таких етапах: підготовча робота, засвоєння змісту джерел та виконання узагальнюючих і практичних завдань. Підготовча робота передбачає першопочаткову обробку джерела, зокрема встановлення таких аспектів, як ідентифікація документа та визначення автора. Ключовим є знання вчителя та учнів про постать автора, зокрема, чи мав він прямий досвід спостережень за подіями. Наступні два етапи роботи з джерелом спрямовані на аналіз інформації [61, с. 117].

Методистка Л. Задорожна вважає, що одним з ключових інструментів для узагальнення та контролю самостійної роботи учнів з джерельною інформацією є евристична бесіда. Цей вид бесіди включає наступні етапи дослідження документів: підготовчий (виникнення проблемного питання та відбір джерела); діагностичний (вчитель перевіряє навички учнів у аналізі

документа за конкретним алгоритмом); інформаційний (оцінка рівня засвоєння документальної інформації); аналітичний (проведення евристичної бесіди з учнями класу); творчий (умовне поєднання отриманих знань із джерела та теоретичного матеріалу; осмислення інформації) [19, с. 13]. Методист В. Власов рекомендує, що якщо вчитель запропонував опрацювання певного джерела, слід заздалегідь обдумати питання, на які учні будуть відповідати після завершення роботи.

На основі аналізу рекомендацій від методистів, складаємо систему запитань, на які учням варто відповісти при роботі з історичним джерелом:

1. Звідки взято уривок даного джерела та до якого типу писемних джерел він належить?
2. Коли і де було створено цей документ?
3. Хто був автором документу та до якої суспільної групи він належав?
4. Якими були ймовірні обставини створення джерела та з якою метою його було створено?
5. Про які події йдеться в джерелі?
6. Як сам автор ставиться до подій описаних в джерелі? Чи є підстави стверджувати, що упереджено ставиться до постатей та подій? До яких саме подій та постатей? Чим можна пояснити таке ставлення автора?
7. Порівняйте ставлення автора джерела та автора вашого підручника до висвітлених подій; у чому відмінність між цими джерелами інформації?
8. Які ідеї автор даного джерела прагнув донести до нащадків? 9. що нового ви документу (деталі)?
10. у чому саме для вас цінність цього джерела? [5, с. 7; 19, с. 13].

Звичайно вчитель може корегувати, уточнювати чи взагалі пропускати певні питання до джерела. Все залежить від мети роботи з джерельної інформацією, яку заздалегідь поставив вчитель.

Використання документальних джерел на уроках історії за допомогою інтерактивних методів роботи є досить ефективним підходом. Вчитель об'єднує учнів у групи, де вони спільно працюють над конкретним джерелом.

Часто використовуються різні методи групової роботи з джерельною інформацією, такі як «Мозковий штурм», «Синтез думок», «Діалог», «Займи позицію», «Коло ідей» та інші. Всі вищезазначені методи базуються на такому принципі: отримання завдання від вчителя, аналіз документу чи декількох документів, обговорення в межах групи і подання ідей щодо відповіді на конкретне проблемне питання в класі. Після завершення роботи вчителю важливо узяти участь у підсумуванні пропозицій та, за необхідності, внести основні висновки у конспект. Такий підхід є досить ефективним, оскільки включає всіх учнів класу у процес навчання [40, с. 145].

Методисти рекомендують, щоб сучасні вчителі історії створювали завдання для учнів з роботи з джерельною інформацією, враховуючи рівні їх здібностей та пізнавальної активності. На рівні відтворення передбачається виписування основних понять, визначень, висновків, відповідей на поставлені питання, які вимагають уточнення й переказу тексту, знаходження в ньому вивчених фактів, подій, явищ, заповнення таблиці, схеми за зразком у ході колективного розбору документа, спрямованого на розуміння тексту, а також складання простого плану за відомим учням типом [29, с. 61].

Наступний рівень перетворювальний, на якому вчитель може пропонувати такі завдання: розповідь учня за документом, супроводжена аналізом тексту, виділенням основної ідеї та висновку, синтез положень джерела з іншим теоретичним матеріалом (самостійний відбір, групування фактів і ідей і їх використання для розкриття теми); складання розгорнутого плану, тез, конспекту, текстових таблиць, схем; підготовка невеликих рефератів та доповідей [29, с. 61].

На творчо-пошуковому рівні, завдання повинні включати саме пізнавальні виміри. Ці завдання виявляються більш складними порівняно з тими, що були на попередніх рівнях. Вони передбачають осмислення та порівняння точок зору та положень декількох документів, виявлення ліній порівняння в таблицях, логічних ланцюжків, а також застосування теоретичних положень для доведення і аргументації власної точки зору. Також

до таких завдань можуть входити обговорення дискусійних проблем та підготовка творчих робіт. Окрім цього, методист Ф. Левітас рекомендує вчителям історії створювати «фонд документальних матеріалів», який може бути активно використаний на уроках. Цей фонд повинен складатися з різних джерел, об'єднаних за темами та розділами навчальної програми відповідного курсу історії (історії України чи всесвітньої історії) [29, с. 61].

Під час вивчення теми «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» використання історичних документів є важливим етапом. При вивченні подій Північної війни та причин переходу Мазепи на бік шведів варто опрацювати з учнями документ «Угода про українсько-шведський союз, укладена Іваном Мазепою з Карлом XII (1708 року)», до якого поставити наступні завдання:

1. Прочитайте уважно документ.
2. Назвіть вид документу, ким і коли його було укладено.
3. Назвіть причини укладення цього документу.
4. Озвучте основні положення документу.

Робота з цим історичним джерелом надасть можливість учням зрозуміти причини угоди Мазепи з Карлом XII.

Отже, робота з документальними джерелами на уроках історії виявляє позитивний вплив на учнів, сприяючи кращому засвоєнню історичних знань, розвитку аналітичних здібностей, вміння відстоювати власну позицію та оцінювати значимість документів. Різноманітні завдання, які пропонують методисти для роботи з історичними письмовими джерелами, активно використовуються вчителями протягом останніх 8-10 років.

Сучасні фахівці продовжують традицію використання наочності та документальних джерел на уроках історії. Важливо зацікавлювати нинішніх школярів, а потім навчати їх. Бажання учнів навчатися є ключовим для ефективного засвоєння матеріалу та розвитку вмінь і навичок. Уроки історії повинні створювати зацікавленість серед учнів, сприяючи розвитку критичного мислення та висловленню власної думки.

ВИСНОВКИ

Полтавська битва, що відбулася 27 червня (8 липня) 1709 року – одна з центральних подій великої Північної війни 1700-1721 рр., яка вирішальним чином вплинула на її результати, а відтак і на долю всіх країн-учасниць. Події під Полтавою стали своєрідним поворотним моментом в історії Козацької України. Відважна спроба українців під керівництвом свого віддаленого гетьмана визволитися від московського гніту та вибрати, як ми сьогодні сказали б, європейський шлях розвитку, завершилася невдачею. Проте ця історія залишається прикладом героїчної боротьби за волю України, який вдячно перейматимуть наступні покоління.

У результаті проведеного дослідження виконано всі поставлені завдання.

1. Визначено передумови Полтавської битви 1709 р. та становище українських земель напередодні. Основною передумовою Полтавської битви став початок Північної війни. Вона, в свою чергу, розпочалася через те, що шведське панування у Північній Європі почало заперечуватися великими державами, зокрема Саксонією, Московським царством, Данією, Річчю Посполитою. Московське царство прагнуло розширити свої території на південний захід, зокрема в Україні, щоб мати більший доступ до Чорного моря та покращити свої торговельні можливості. Швеція прагнула стати домінуючою державою в Північній Європі і вести контроль над Балтійським регіоном. Вона вже володіла значною частиною цього регіону, але Московія і її союзники прагнули зменшити шведський вплив. Козацька Гетьманщина була давнім союзником Московії, і її військова допомога була важливою для царства в боротьбі проти Швеції.

Напередодні Полтавської битви у 1708 р. вся Україна була окупована московитами, які грабували будинки, православні церкви, вбивали українців. Порушивши всі домовленості, Петро I знищив українську армію, перетворивши козацькі полки на драгунські. Була припинена зовнішня торгівля. Стало зрозуміло, що Україна найближчим часом втратить свою

автономію та стане частиною Московського царства. Крайньою точкою переходу Івана Мазепи на бік Карла XII стала відмова Петра I захистити українські землі, коли шведське військо увійшло на терени Гетьманщини. На момент Полтавської битви, територія України була важливим стратегічним регіоном, і події в цьому регіоні визначалися багатьма факторами, включаючи внутрішні конфлікти, вплив іноземних держав та геополітичне значення.

2. Охарактеризовано хід подій Полтавської битви та її основні результати. Полтавська битва відбулася 27 червня (за новим стилем 8 липня) 1709 р. на південному заході від Полтави, на річці Ворскла. Воюючі сторони виставили значні армії. Карл XII, король Швеції, командував шведським військом, тоді як Петро I, цар Московії, командував російськими та союзницькими силами. Шведська армія мала в своєму розпорядженні на місці битви 26 батальйонів піхоти і 22 полки кавалерії з 4 гарматами. Загальна чисельність шведів не перевищувала 27 тисяч. Російська армія налічувала близько 55 тисяч воїнів та 283 гармати. Битва почалася зі шведського наступу та бою між російською та шведською кіннотою о 4 ранку. Через занижку видимість, воїни шведської армії заблукали, що призвело до втрати ефекту несподіваності та до поразки вже на перших етапах. О 5 ранку відбувся штурм російських редутів – земляних фортифікаційних укріплень, де шведська армія понесла великі втрати. Вже до 7 ранку більшість військових колон шведів були взяті в полон разом з генералами та полковниками. О 8 ранку пролунав сигнал королівській армії про наступ по всьому фронту, а потім кавалерія росіян взяла в кліщі шведське військо по флангам. Карлу XII та Івану Мазепі довелося тікати, щоб зберегти власні життя. На 11-ту годину ранку було зрозуміло який результат баталії. На її перебіг та фінал фатально вплинули прорахунки та помилки королівської ставки. У полон потрапили: фельдмаршал Реншильд, канцлер – граф Піпер, генерали Гамільтон, Роос, Штакельберг, Шліппенбах. Загальне число полонених становило 2 тисячі 874 особи. Колосальними були і втрати шведської армії – 10 тисяч вбитими та полоненими, полонених українців було знищено за зраду. Російська армія втратила близько 4500

чоловік вбитими та полоненими. 27-30 червня армія, що відступала, йшла до Дніпра, військо прямувало до Переволочної, куди вже 8 липня дійшла російська армія. Під Переволочною було взято в полон 11 рейтарських, 11 драгунських та 12 піхотних полків, включаючи 15920 солдат артилерії і 36 гармат. Проте, Карл XII та Іван Мазепа ще 7 липня до приходу Волконського втекли в м. Бендери (нині Молдова).

3. Розкрито значення Полтавської битви та її вплив на подальший розвиток дій в історії України. Після Полтавської битви для двох держав – Гетьманщини та Речі Посполитої почався новий відлік. XVIII століття зробило їх сестрами по нещастю, в результаті чого, вони стерлись з політичної карти Європи. Перемога, досягнута під Полтавою, дала Москві можливість рішуче змінити тон відносин з гетьманом І. Скоропадським. Тож можна стверджувати, що Петро I використав Полтавську перемогу як каталізатор для обмеження української автономії. Полтавська баталія цілком розв'язала руки московському цареві, метою якого, як і взагалі політики московської, було знищення різниці в адміністративному устрої та громадянському житті України, повна нівеляція її етнографічних особливостей. Полтавська поразка українсько-шведських сил мала важливим наслідком появу першої української політичної еміграції. Під керівництвом П. Орлика ця еміграція продовжила боротьбу, розпочату І. Мазепою, проти російського царя.

4. Проаналізовано авторську розробку уроку та надано рекомендації щодо використання наочності та історичних джерел при вивченні теми у 8 класі. План-конспект уроку «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» розроблено за підручником «Історія України. 8 клас» авторів О. В. Дудар, О. І. Гук, за редакцією О. І. Пометун). У розробці уроку використані засоби освітньої діяльності (словесно-друковані: підручник, наочні: ілюстрації), методи освітньої діяльності (словесні: розповідь, пояснення, бесіда; наочні: ілюстрації, карта, самостійне спостереження; практичні: робота з таблицею, робота з джерелами), прийоми освітньої діяльності (активізації розумової діяльності, активізації уваги,

запам'ятовування, усного викладу інформації). У розробці уроку використано також такі методи та форми роботи: «Мозковий штурм», робота з інформаційними технологіями (QR-код), робота з ілюстраціями, з історичним джерелом, з таблицею та фронтальне опитування.

На практиці навчання із застосуванням наочності та джерел, ілюстраційний матеріал поєднується зі словом учителя. Способи поєднання слів і наочності при всьому їх розмаїтті утворюють кілька основних форм. Одна з них характеризується тим, що вчитель керує процесом спостереження, що ведеться учнями, а знання про зовнішній вигляд предмета, його структуру, вони отримують зі спостереження за об'єктами. Наприклад, під час уроку за темою «Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року» (Додаток 1), вчитель, розповідаючи про обрання гетьманом І. Мазепу обов'язково має акцентувати увагу на його зовнішньому вигляді. У розробці уроку пропонується така робота через відсканування коду, що поєднує роботу з наочністю та технологіями. Під час уроку використання історичних документів є важливим етапом, зокрема задля розуміння причин та наслідків історичних подій. При вивченні подій Північної війни та причин переходу Мазепи на бік шведів варто опрацювати з учнями документ «Угода про українсько-шведський союз, укладена Іваном Мазепою з Карлом XII (1708 року)», до якого поставити завдання і знайти на них відповіді.

У розділі 3 магістерського дослідження подано докладні методичні рекомендації щодо роботи наочністю та історичними джерелами, що включають в себе алгоритми читання історичної карти, етапи роботи з ілюстраціями, правила використання наочності на уроках історії, систему запитань, на які учням варто відповісти при роботі з історичним джерелом. Уроки історії повинні створювати зацікавленість серед учнів, сприяючи розвитку критичного мислення та висловленню власної думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко І. Держава і право Гетьманщини: навч. посіб. Львів, 2000. 118 с.
2. Бойко О. Історія України: посібник. Київ, 2002. 656 с.
3. Бондаренко О. 8 липня 1709 р. відбулася Полтавська битва. URL: <https://cutt.ly/SwPL3zfU> (дата звернення 20.11. 2023).
4. Борисенко В. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ ст. Київ, 1998. 616 с.
5. Власов В. Роль підручника у формуванні вмій працювати з історичним джерелом. *Історія в школах України*. 2009. № 6. С. 3–9.
6. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с.
7. Гернер К. Перемога шведів і козаків під Полтавою у 1709 році та її наслідки / пер. з англ. В. Радчука *Всесвіт*. URL: <https://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/634/41/> (дата звернення 20.11. 2023).
8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
9. Гонтар О. Полтава пам'ятає свою історію URL: <https://cutt.ly/twPL3Y0u> (дата звернення 20.11. 2023).
10. Горохівський П. Теорія та методика навчання історії: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів денної та заочної форми. Умань, 2014. 308 с.
11. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. Київ, 1999. 304 с.
12. Десятов Д. Використання картин історичної тематики на уроці: створення образів чи міфів? *Історія в школах України*. 2007. № 5. С. 17-23.
13. Десятов Д. Методика розвитку історичного мислення засобами наочності. Харків, 2008. 141 с.
14. Десятов Д. Методичні прийоми роботи з портретом. *Історія в школі*. 2007. № 6. С. 4-7.

15. Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2 т. Т. 2: Від половини XVII століття. Київ, 1992. 349 с.
16. Дудар О., Гук О. Історія України: підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти / за ред. О. Пометун. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. 224 с.
17. Дядиченко В. Розгром шведів під Полтавою в 1709 р. Полтавська битва. *Труди наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви (1709-1939)* / За ред. С.М. Білоусова, О.П. Оглоблина. Київ : Вид-во АН УРСР, 1940. С 75-96.
18. Єрмоленко А. Візуальні джерела у викладанні історії: сучасний погляд. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*: науково-методичний журнал. 2016. N 4. С. 23-30.
19. Задорожна Л. Методика використання історичних документів на уроках історії в загальноосвітній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання історії». Київ, 2005. 21 с.
20. Згурський О. Полтавська битва очима історика, а не політика. URL: <https://poltava.to/news/10157/> (дата звернення 20.11. 2023).
21. Історія України / За ред. Г. Темка, Л. Тупчієнка. Київ, 2002. 480 с.
22. Історія України / За ред. Ю. Зайцева. Львів, 2000. 463 с.
23. Історія українського козацтва: нариси : у 2 т. Т. 2 / А. Авраменко та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, НДІ козацтва. Київ, 2007. 723 с.
24. Календарно-тематичне планування Історія України 8 клас http://osvita-mvk.if.ua/content&content_id=3367 (дата звернення 20.11. 2023).
25. Коменський Я. Вибрані педагогічні твори. Т. I. Київ, 1940. 247 с.
26. Кормич Л., Багацький В. Історія України від найдавніших часів і до XXI століття: навчальний посібник. Видання четверте. Харків, 2004. 480 с.
27. Кресін О. «Мазепинська еміграція». Енциклопедія історії України: Т. 6. URL: <https://cutt.ly/68zOm5V> (дата звернення 20.11. 2023).

28. Куца С., Шиманська А. Полтавська битва та її значення для подальшого розвитку України. URL: <https://cutt.ly/uwPL4Hpz> (дата звернення 20.11. 2023).

29. Левітас Ф., Салата О. Методика викладання історії. Практикум для вчителя. Харків, 2007. 112 с.

30. Мацьків Т. Полтавська битва 1709 р. URL: <https://cutt.ly/EwPL6Zoz> (дата звернення 20.11. 2023).

31. Михайльчук П., Куций І., Брославський В. Курс лекцій з історії України. У двох частинах. Частина II (кінець XVII – поч. XX ст.). Тернопіль, 2010. 412 с.

32. Модельна навчальна програма «Історія України. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. О. Бурлака, О. Желіба, В. Павловська-Кравчук, О. Худобець, Б. Черкас, І. Щупак) <https://cutt.ly/6wPL7qI2> (дата звернення 20.11. 2023).

33. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. О. Пометун, Т. Ремех, Н. Гупан, Ю. Малієнко, Г. Серова) <https://cutt.ly/FwPL7t1d> (дата звернення 20.11. 2023).

34. Модельна навчальна програма «Історія України. 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. О. Гісем, В. Бойко, Я. Василенко, В. Даниленко, О. Мартинюк, О. Охредько, О. Сирцова, Т. Тарасюк.) <https://cutt.ly/EwPL7g7U> (дата звернення 20.11. 2023).

35. Модельна навчальна програма «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 1) для закладів загальної середньої освіти (автори: Д. Секиринський, Н. Власова, О. Желіба, В. Кронгауз, І. Щупак.) <https://cutt.ly/DwPL6dGP> (дата звернення 20.11. 2023).

36. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm> (дата звернення 20.11. 2023).

37. Олефір С. Робота з джерелами інформації. *Історія України*. 2015. N 16. С. 15-19.

38. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2.: Від середини XVII століття до 1923 року. Київ, 1992. 608 с.

39. Полтавська битва. *Оранта*. URL: <https://cutt.ly/LwPL65E7> (дата звернення 20.11. 2023).

40. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі: навчально-методичне видання. Київ: Генеза, 2006. 328 с.

41. Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році: Лист МОН № 1/13749-23 від 12.09.23 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/89974/ (дата звернення 20.11. 2023).

42. Романенко М. Історія України: Навчальний посібник. Дніпропетровськ, 2003. 336 с.

43. Романько І. Воєнна історія України. Навчальний посібник. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. 372 с.

44. Скрипник Л. Полтавська битва 1709 р: причини, хід та історичне значення для України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : 07.00.01 / Скрипник Людмила Василівна ; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. 20 с.

45. Скрипник Л.В. Політичні наслідки Полтавської битви 1709 р. для Гетьманщини. 2007. URL: <https://cutt.ly/vwPZqX99> (дата звернення 20.11. 2023).

46. Слісаренко О. Українсько-шведський військовий союз у Північній війні у 1708–1714 роках. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07. 00. 01 – Історія України – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019. 428 с.

47. Слюсарчук О. Календарне планування з історії України 8 клас згідно з оновленою навчальною програмою (наказ Міністерства освіти і науки

України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://cutt.ly/xwPZwqxJ> (дата звернення 20.11. 2023).

48. Сокирко О. Г. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 40-51.

49. Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. Ч. 1. Київ: Темпора. 2009. 77 с.

50. Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. Ч. 2. Київ: Темпора, 2009. 69 с.

51. Станіславський В. Полтавська битва 1709. URL: <https://cutt.ly/m8zPpAD> (дата звернення 20.11. 2023).

52. Стельмах Л. Полтавську битву виграв... не Петро I [27 червня минуло 308 років з дня Полтавської баталії]. *Кремінь*. 2017. 6-13 Липень (№ 24). С. 4.

53. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчук. Київ, 1991. 512 с.

54. Чухліб Т. Полтава. Український рахунок. Український тиждень : веб-сайт. URL: <https://tyzhden.ua/History/231994> ((дата звернення 20.11. 2023).

55. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ: Наш час, 2008. 263 с.,

56. Шевцова С. Полтавська битва: як нищівна поразка шведів стала згодом їхньою перемогою. *Укрінформ*. URL: <https://cutt.ly/EwPZwDE8> (дата звернення 20.11. 2023).

57. Шендрік Л. Полтавська битва в контексті європейської історії. *Край*. 2008. № 7. С. 9.

58. Шокало О. Україна – жертва шведсько-руської війни: 313-ліття Полтавської битви. *Український світ: сайт і часопис*. URL: <https://cutt.ly/rwPZw0XF> (дата звернення 20.11. 2023).

59. Шурхало Д. Від Конотопа до Полтави: як за 50 років змінилася військова потуга Гетьманату. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30040671.html> (дата звернення 10.12.2022).

60. Щербак В. Імперські перетворення в Гетьманщині після Полтавської битви Край. 2009. 28 вересня – 4 жовтня (№ 10). С. 9.

61. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

62. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. 380 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

План-конспект уроку

«Участь Гетьманщини у Північній війні. Полтавська битва 1709 року»

Історія України. 8 клас

(за підручником авторів Дудар О. В., Гук О. І. За редакцією Пометун О. І.)

Мета:

- сформувати уявлення про участь України у Північній війні; охарактеризувати внутрішню та зовнішню політику уряду Гетьманщини в період 1687 – 1709 рр; Визначити причини повстання І.Мазепи проти царської влади;
- Розвивати вміння учнів аналізувати історичні джерела, працювати над вивченням історичних подій, вести документацію, висловлювати й аргументувати власну точку зору;
- Виховувати інтерес до історичного минулого свого народу.

Тип уроку: комбінований

Основні поняття: Північна війна, Полтавська битва, «мазепинці».

Основні дати і події:

- 1687 р. липень – козацька рада на р. Коломак, обрання гетьманом І.Мазепи;
- 1710 – 1721 – Північна війна Росії проти Швеції;
- 1702 – 1704 – Повстання на Правобережній Україні
- На чолі з С. Палієм;
- 1708р. – Похід шведського короля Карла XII на Москву через Україну;
- 1708р. жовтень – початок виступу І.Мазепи проти царської влади.
- 1709р. березень – перехід на бік І.Мазепи запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом.
- 1709р. – спалення Батурина
- 1709р. червень – Полтавська битва.

Очікувані результати:

Після уроку учні зможуть:

- визначити головні причини повстання Мазепи проти царської влади;
- аналізувати зміст українсько – шведського договору та історичні джерела;
- визначити наслідки Полтавської битви для України;
- характеризувати політичне становище в Україні після Полтавської битви.

Хід уроку

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань.

Мозковий штурм:

1. Як називається період в історії України, який розпочався в другій половині XVII століття? («Руїна»)
2. Що таке «Руїна»? (Період громадянських воєн, розкол Гетьманщини, спустошення Правобережної України).
3. Які країни підписали Андрусівське перемир'я? (Москва, Річ Посполита).
4. Як ці країни поділили Україну? (на Правобережну і Лівобережну).
5. Який договір підтверджував умови Андрусівського миру? (Вічний мир).
6. Згадаємо діячів періоду козаччини. «Хто вони»?
 - Гетьман, студент, чернець – хто він? (Ю. Хмельницький).
 - Його так любили люди, що змальовували на іконах (Б. Хмельницький).
 - Його називали «Сонце Руїни» (П. Дорошенко).
 - З його іменем пов'язане підписання Гадяцької угоди, а також Конотопська битва (І. Виговський).
 - Його призначив гетьманом московський цар, але від його ж руки він із двома синами загинув в Сибіру (І. Самойлович).
 - Найвідоміший кошовий отаман, якого татари називали «шайтаном» (І. Сірко).

III. Мотивація навчальної діяльності:

На сьогоднішньому уроці розглянемо образ гетьмана Івана Мазепи, розглянемо основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики, намагаємося зрозуміти, наскільки складним було становище Української держави наприкінці XVII століття. А також поговоримо про Гетьманщину у період Північної війни.

Проблемне питання уроку: «Що змусило Мазепу піти на угоду зі шведами?»

IV. Вивчення нового матеріалу.

1. Обрання Івана Мазепи гетьманом.

У 1687 році гетьманом Лівобережної України став Іван Мазепа. Своє правління розпочав як політик проросійської орієнтації. Про це свідчать підписані ним Коломацькі статті, які регламентували українсько – російські відносини. Наприкінці 1687 року на річці Коломак отаборилося українське і російське військо після невдалого Кримського походу, де й були підписані дані статті.

Донині ходять суперечки про те, як виглядав Іван Мазепа.

Робота з ілюстраціями за QR-кодом.

Відкрийте підручник на сторінці 147 та відскануйте код (<https://cutt.ly/66SVs5W>). Прочитайте матеріал за посиланням, дайте відповідь на запитання:

1. На скільки умовних груп поділяються історичні портрети Мазепи? Охарактеризуйте їх.

2. Внутрішня та зовнішня політика Івана Мазепи

Метою Мазепи як гетьмана Війська Запорозького було об'єднання козацьких земель Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя і, якщо можливо, Слобожанщини і Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським регіментом, та встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою.

Він будує в усій Гетьманщині цілу низку церков, споруджених у стилі українського бароко. Після великого Богдана Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Недарма в народі побутувала приказка: «від Богдана до Івана не було гетьмана». Свою владу він ототожнював з могутністю держави. У своїй зовнішній політиці гетьман відмовився від орієнтації на Польщу, Крим і Туреччину. Боротьба з Росією видавалась на той час безнадійною, тому тривалий час Мазепа просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення максимально можливої автономії. Його відкрита й послідовна підтримка старшини збуджувала повсюдне невдоволення серед народних мас та настроєних проти старшини запорожців.

Гетьман Мазепа був великим меценатом культурних починів і будов в Україні. Найбільш вражає в часи Мазепи розвиток образотворчого мистецтва, головне архітектури. В добу Мазепи відроджується Київ як духовий центр України. Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України. Це було бароко, українське бароко, близький родич західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи.

Зовнішня політика гетьмана І. Мазепи

Незважаючи на заборону, підтримував дипломатичні зносини з багатьма європейськими монархами, приймав у Батурині іноземних послів.

Відновив торговельні зв'язки Гетьманщини з іншими країнами (Річ Посполита, Пруссія, Швеція, Кримське ханство, Туреччина), перервані за часів Руїни.

1705 р. Установив таємні зв'язки з польським королем С. Ліщинським, а пізніше зі шведським королем Карлом XII.

1708 р. Уклав україно-шведську антиросійську угоду про воєнний союз та україно-польську угоду про входження Гетьманщини у формі «князівства Руського» до складу Речі Посполитої як третього суб'єкта.

1709 р. Уклав новий україно-шведський договір про створення незалежної Української держави в союзі зі Швецією.

Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи

Соціально-економічна політика

Прагнув створити в Україні станову державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Ідеал державного устрою вбачав у Речі Посполитій.

Сприяв формуванню аристократичної верхівки українського суспільства з козацької старшини, наділяючи її значними землеволодіннями, новими правами і привілеями.

Надав охоронні грамоти містам, підтвердив спеціальним універсалом права Київської митрополії та окремих монастирів.

Узаконив універсалом від 28 листопада 1701 р. панщину для селян у розмірі двох днів на тиждень. Силою придушував селянські протести.

Намагався за допомогою зв'язків із царем і московськими можновладцями зберегти права і привілеї Гетьманщини.

Уважав за доцільне дотримуватися курсу показного вірнопідданства Москві, що спричинило великі людські втрати, виснаження економіки Гетьманщини і зростання невдоволення населення.

Політичні та організаційні прорахунки гетьмана позбавили його опори серед козаків і селянства в критичний період боротьби за майбутнє України і прирекли її на поразку.

Культурно-просвітницька політика

Постійно опікувався станом освіти, науки, мистецтва і релігії.

Домігся від царської влади надання Києво-Могилянській колегії статусу академії.

Зажив слави опікуна і захисника православної церкви. Надавав великі кошти на будівництво і відновлення церков і монастирів.

Видав власним коштом Євангеліє арабською мовою. Подарував коштовну срібну чашу церкві Святого Гробу Господнього в Єрусалимі. Обдарував чимало українських церков іконами, книгами, дзвонами і цінними речами.

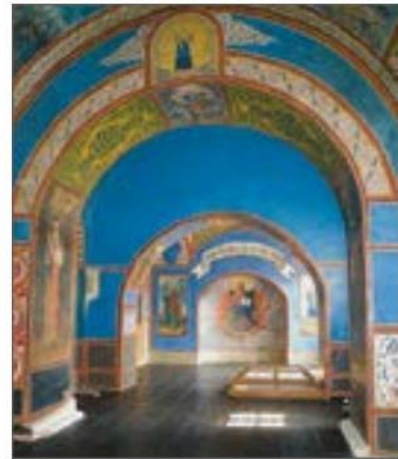
Робота з ілюстраціями

Розгляньте зображення на с. 149, 150. Дайте відповіді на запитання.

1. Що зображено на ілюстраціях?
2. Як називається стиль, у якому споруджені та оформлені будівлі на ілюстрації?
3. Поміркуйте, чому заможна козацька старшина виділяла значні кошти на утримання та оновлення храмів.

М. Сажин. Софійський собор. 1846

Капела Івана Мазепи в Софії Київській. Сучасний вигляд

3. Північна війна 1700-1721 років.

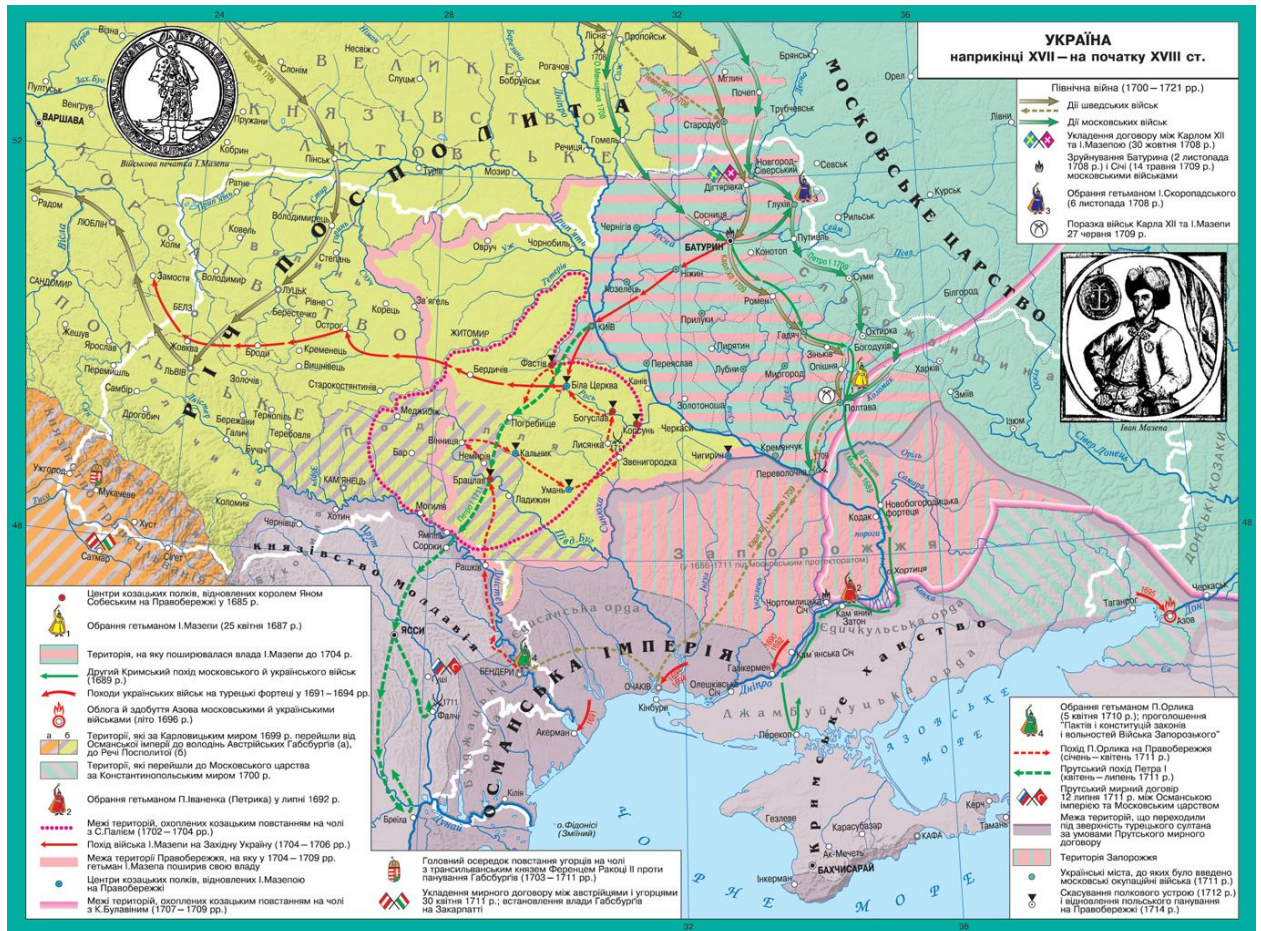
1700 року вибухнула Північна війна. У виснажливій боротьбі за володіння узбережжям Балтійського моря головними супротивниками виступали московитський цар Петро I і 18-річний король Швеції Карл XII — обдарований полководець, але кепський політик. Зазнавши ряду катастрофічних поразок на початку війни, Петро I, цей палкий прихильник західних звичаїв, вирішує модернізувати армію, управління й суспільство взагалі. Значно зміцнювалася централізована влада, пильніше контролювалися всі ділянки життя, відмінялися також «застарілі звичаї». В межах цієї політики під загрозу потрапляла гарантована у 1654 р. традиційна автономія Гетьманщини.

Загальне невдоволення нарешті штовхнуло Мазепу шукати іншого покровителя. Коли польський союзник Карла XII Станіслав Лещинський став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся по допомогу до Петра I.

Після того, як Мазепа переконався в тому, що Петро I нищить основи української державності, він вирішив використати умови, створені Північною війною (1700—1721 рр.) для розв'язання державницьких проблем іншим шляхом. Петро I порушив зобов'язання обороняти Україну від ненависних поляків, що являло собою основу угоди 1654 р., і український гетьман перестав

вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві. 7 листопада (28 жовтня) 1708 р., коли Карл XII, який ішов на Москву, завернув в Україну, Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3 тис. козаків і провідних членів старшини.

Робота з картою

Завдання:

Показати на карті кордони Гетьманщини.

Показати держави, з якими межувала Гетьманщина.

Знайти на карті місця сутичок російсько-шведських військ.

Робота з документом

Угода про українсько-шведський союз, укладена Іваном Мазепою з Карлом XII (1708 року)

Стаття I. Шведський король зобов'язувався захищати Гетьманщину і приєднані до неї землі, надсилаючи для цього свої війська, за вимогою гетьмана і Генеральної ради. Шведські війська будуть знаходитися у розпорядженні й під командуванням гетьмана стільки, скільки це він вважатиме за потрібне. Гетьман забезпечуватиме їх продовольством, а шведський король сплачуватиме їм платню.

Стаття II. Усе те, що буде завойоване в московських володіннях, належатиме тому, хто його захопив. Те, що буде визнане колишньою власністю українського народу, повинне бути передане Україні.

Стаття III. Український князь (І. Мазепа) і Генеральна рада будуть надалі панувати згідно з правами, якими користувалися й раніше на цих землях.

Стаття IV. Івану Мазепі, законному князю, нічим не будуть перешкоджати у володінні цим князівством. Після його смерті буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з їх давніми законами.

Стаття V. Герб і титул українського князя зберігаються без змін, і шведський король не може їх засвоїти собі.

Стаття VI. Для забезпечення цього договору і безпеки України князь і Генеральна рада відступлять Карлу XII на час війни декілька своїх міст, а саме Стародуб, Малин, Полтаву, Батурин і Гадяч.

Цей договір 1708 року у 1709 році трансформувався в договір про створення незалежної Української держави в союзі зі Швецією.

Завдання:

1. Прочитайте уважно документ.
2. Назвіть вид документу, ким і коли його було укладено.
3. Назвіть причини укладення цього документу.
4. Озвучте основні положення документу.

4. Полтавська битва.

Робота з таблицею. Під час розповіді вчителя учні заповнюють таблицю

Назва битви	
Дата битви	
Місце битви	
Хід битви	
Результат битви	
Причини поразки	
Чисельність воюючих сторін	
Російське військо	
Військо шведів	
Козацьке військо	

Коротко звернемося до історії подій. Після укладення миру з Туреччиною в серпні 1700 року цар Петро I разом із союзниками – Польщею, Данією і Саксонією – оголосили війну Швеції, щоб захопити на узбережжі

Балтійського моря стратегічні шведські території. Цар пред'являв до українців шалені вимоги під час війни. Замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів українці змушені були воювати проти шведської армії в далекій Лівонії, Польщі та Литві. До козацького війська іноземні старшини ставилися зневажливо, бо вважали гіршим. Загальне невдоволення козацтва політикою Петра I остаточно підштовхнуло Мазепу до пошуку іншого покровителя.

Остаточно Мазепа вирішив змінити курс після відмови царя захищати Україну від шведського війська. У 1707 року на нараді в Жовтці Петро I сказав гетьману захищатися як сам може. Цар порушив зобов'язання захищати Україну також і від поляків, що було закладене в основу угоди 1654 року, і Мазепа перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність.

Карл XII, прямуючи до Москви, 8 жовтня 1708 року повернув на територію України. Мазепа перейшов на бік шведів сподіваючись запобігти спустошенню земель. За ним йшло близько 3 тисяч козаків і членів старшини. Умови приєднання українців до Карла були викладені в підписаному навесні 1709 року пакті. За надання військової допомоги й провіанту Карл обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру із царем до повного звільнення держави з-під влади Московії та відновлення давніх українських прав. Значною групою українського населення, яка стала на бік Мазепи, були козаки. Вони заплатили високу ціну за це рішення. У травні 1709 року царські війська зруйнували Січ, а Петро I наказав стратити кожного полоненого козака на місці.

У квітні 1709 р. шведські полки стояли під Полтавою. 11 травня почалася повна облога фортеці. У той час у Полтаві стояло військо царя складом 4,5 тисячі із 30 гарматами. У шведів же налічувалося тільки 4 гармати та бракувало пороху зокрема і для рушниць. Напередодні вирішального бою сил значно додалося. Влітку 1709 року майбутнє становище Європи значно залежало від результату конфлікту між Росією та Швецією, епіцентр якого змістився на південь від Гетьманщини, під Полтаву, до невеликої Полтавської фортеці, що стояла на перехресті стратегічних шляхів.

27 червня (8 липня) розпочалася Полтавська битва, яка тривала 9 годин. Але сили з обох сторін були нерівними: армія шведів мала близько 16 тисяч воїнів і 4 гармати; а армія царя – 38 тисяч солдатів та 72 гармати. Зазнала поразки спроба українців на чолі з Мазепою вирватися з-під московського панування та стати на європейський шлях розвитку. Проте лишилася прикладом героїчного змагання за свободу України для наступних поколінь.

Із дня Полтавської битви завершився період панування шведів, Московське ж царство почало у свою чергу звільнятися від давнього ворога,

який закрив вихід до Балтійського моря. В той же час Полтавська битва стала колосальним лихом не лише для Шведської імперії, а й для Європи; порушився попередній баланс сил – після Полтави влада від Шведської імперії перейшла до Московського царства, яке зміцніло і перетворилося на велику державу.

Робота над проблемним завданням.

Метод «Мозковий штурм».

На початку уроку перед вами було поставлене проблемне завдання: **Що змусило Мазепу піти на угоду зі шведами?** Дайте відповідь на це запитання.

V. Закріплення вивченого матеріалу.

Фронтальне опитування:

1. За яких обставин Іван Мазепа прийшов до влади?
2. Якими були основні заходи у внутрішній політиці Івана Мазепи?
3. Які головні напрями та етапи зовнішньої політики Івана Мазепи?
4. Назвіть причини переходу Івана Мазепи на бік шведів.

VI. Домашнє завдання

Опрацювати параграф 24.

Скласти історичний портрет Івана Мазепи.